

OBRED SPALJIVANJA POKOJNIKA U PRAPOVIJESTI SJEVERNE DALMACIJE

SINEVA KUKOČ
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2
HR-23000 Zadar
skukoc@unizd.hr

UDK: 903.5(497.5 Dalmacija)"637/638":393
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2010-04-27

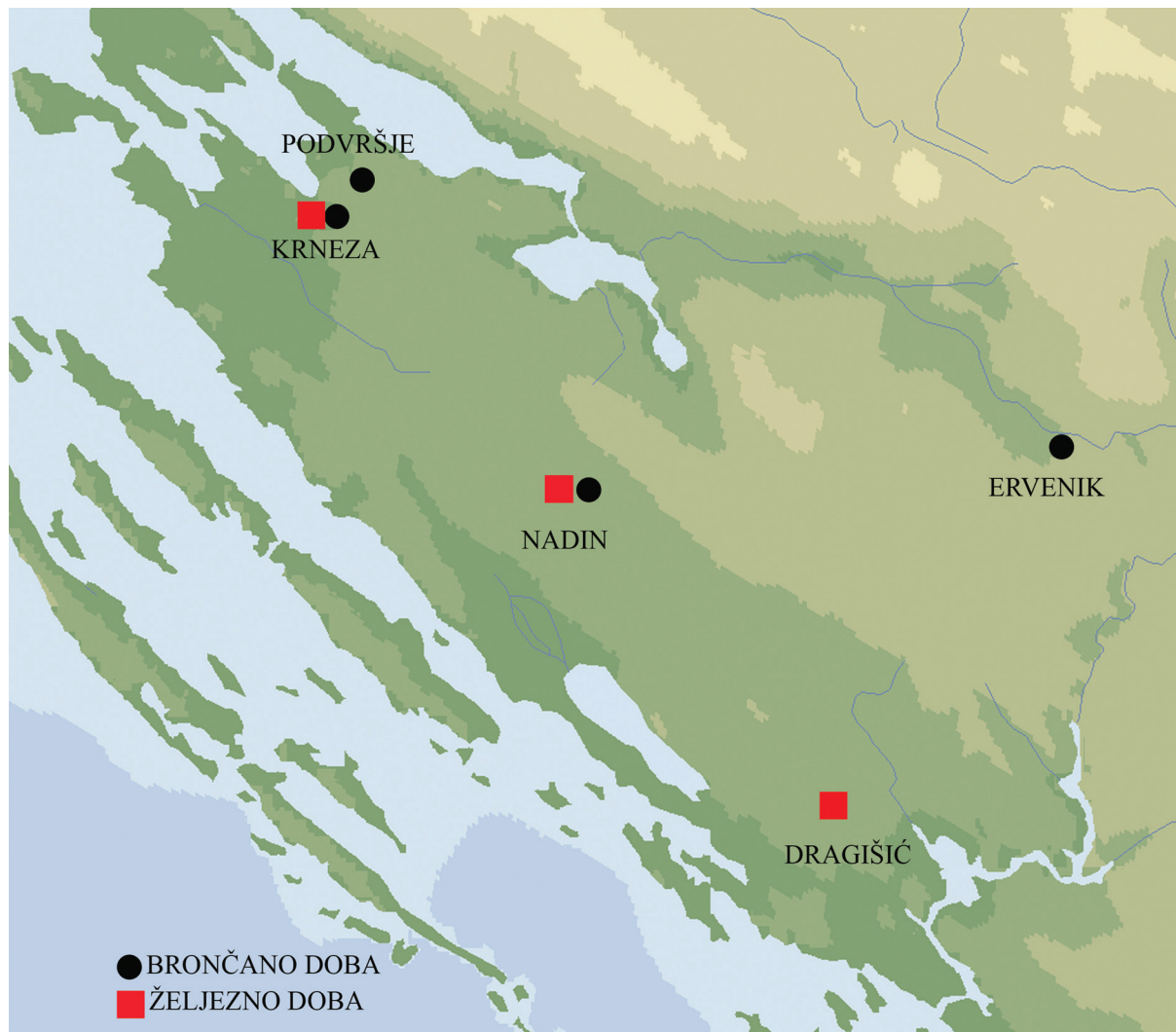
Na prostoru sjeverne Dalmacije spaljivanja umrlih primjenjuje se u rano brončano doba (cetinska kultura – Ervenik, Podvršje/Matakov brig, Nadin, Krneza/Duševića glavica (?), u starije željezno doba, odnosno, na samom početku te epohe, na prijelazu 10/9.st.pr.Kr. (Nadin, humak 13, Krneza/ Jokina glavica), kroz helenizam (Dragišić) i, napokon, u procesu romanizacije Liburna. Unatoč novootkrivenim bitnostima o kultu mrtvih u brončano doba u nadinskoj mikroregiji, humak iz Podvršja/Matakov brig najpogodniji je za analizu cetinske incineracije u sjevernoj Dalmaciji gdje nisu poznata spaljivanja pokojnika iz srednjeg brončanog doba. Tri keramičke žare (grobovi 4, 13) u humku 13 iz Nadina, s dominacijom inhumiranih pokojnika (9-6.st. pr. Kr.), prvi su primjer incineracije u liburnskom kontekstu. Intenzitetom i vremenom spaljivanja pokojnika, te oblikom žara, liburnskoj kulturi u jadranskom svijetu najrodnija je picenska. Liburnska i picenska incineracija konvergentne su pojave: odraz su zajedništva kasnog *urnenfelder* svijeta 10/9 - 8.st.pr. Kr. i posljedica kulturno-etničkih dodira u zatvorenom krugu od Podunavlja, jugoistočnoalpskog prostora do Apeninskog poluotoka. Također su plod određenih manjih migracija; konkretno, kod Picena (uz nesumnjivi *proto/villanova* utjecaj) iz transjadranskog pravca, a kod Liburna vjerojatno negdje sa sjevera, iz zaleđa. U tom krugu, na Jadranu, u prvim stoljećima željeznog doba kulturna interakcija Liburna, Histra (sa širim zaleđem) i Picena okvir je za analizu liburnskog spaljivanja. Najnovija iskapanja na planiranoj liburnsko-rimskoj nekropoli u Nadinu (*Nedinum*) dala su nove podatke o prostornom, vremenskom i simboličnom (religijskom, društvenom) odnosu autohtone liburnske i rimske komponente u doba romanizacije koja donosi prvo intenzivno spaljivanje pokojnika u sjevernoj Dalmaciji.

KLJUČNE RIJEČI: *incineracija, grobni humak, brončano doba, Liburni, biritualnost, nekropole na ravnome, helenizam, romanizacija*

Već u rano brončano doba obred spaljivanja umrlih, pogotovo njegove kombinacije s inhumacijom (biritualnost), svojstven je mnogim kulturama balkansko-podunavskog (karpatskog) prostora, no srednje Podunavlje (Mađarska i dr.), još od eneolitika nadalje, spada u europske regije koje spaljivanje najdugotrajnije prakticiraju.¹ U prapovijesti pak sjeverne Dalmacije, gdje su u brončano i željezno doba jasno profilirana samo dva kulturna sustava, cetinski i liburnski, pogrebni ritoz incineracije prvi put je arheološki dokumentiran u rano brončano doba, u cetinskim funerarnim kontekstima, naprije u humku iz Ervenika² (Sl.2/2),

¹ J. MACHNIK, 1991, 51, 66, 82, 107, 123, 134.

² W. BUTTLER, 1932, 355. Činjenica je da je u humku iz Ervenika jedini spaljeni, središnji grob 5, bio gotovo potpuno uništen naknadnim ukopom (gr. 4, s kamenom konstrukcijom duž. 2,7m).

Sl. 1. Nalazišta sa spaljenim pokojnicima iz bronzanog i željeznog doba u sjevernoj Dalmaciji.
 Fig. 1. Map of sites with cremation graves from the Bronze and Iron Ages in northern Dalmatia.

dakle, prije otkrića (biritualnosti) cetinske kulture u srednjoj Dalmaciji³, zatim u humku iz Podvršja – Matakov brig⁴ (Sl. 2/1), te u novije vrijeme u neposrednoj okolici Nadina⁵ (Sl. 5, 6). Možda im treba pridodati i najnovije otkriće spaljivanja pokojnika u humku Krneza – Duševića glavica (Sl. 2/3; 3).⁶ Ovaj zemljani⁷ humak (sa srednjovjekovnim ukopima) u središtu je imao sitne ostatke spaljenih ljudskih kostiju, postavljene izravno na zemlju, no samo jedan ulomak

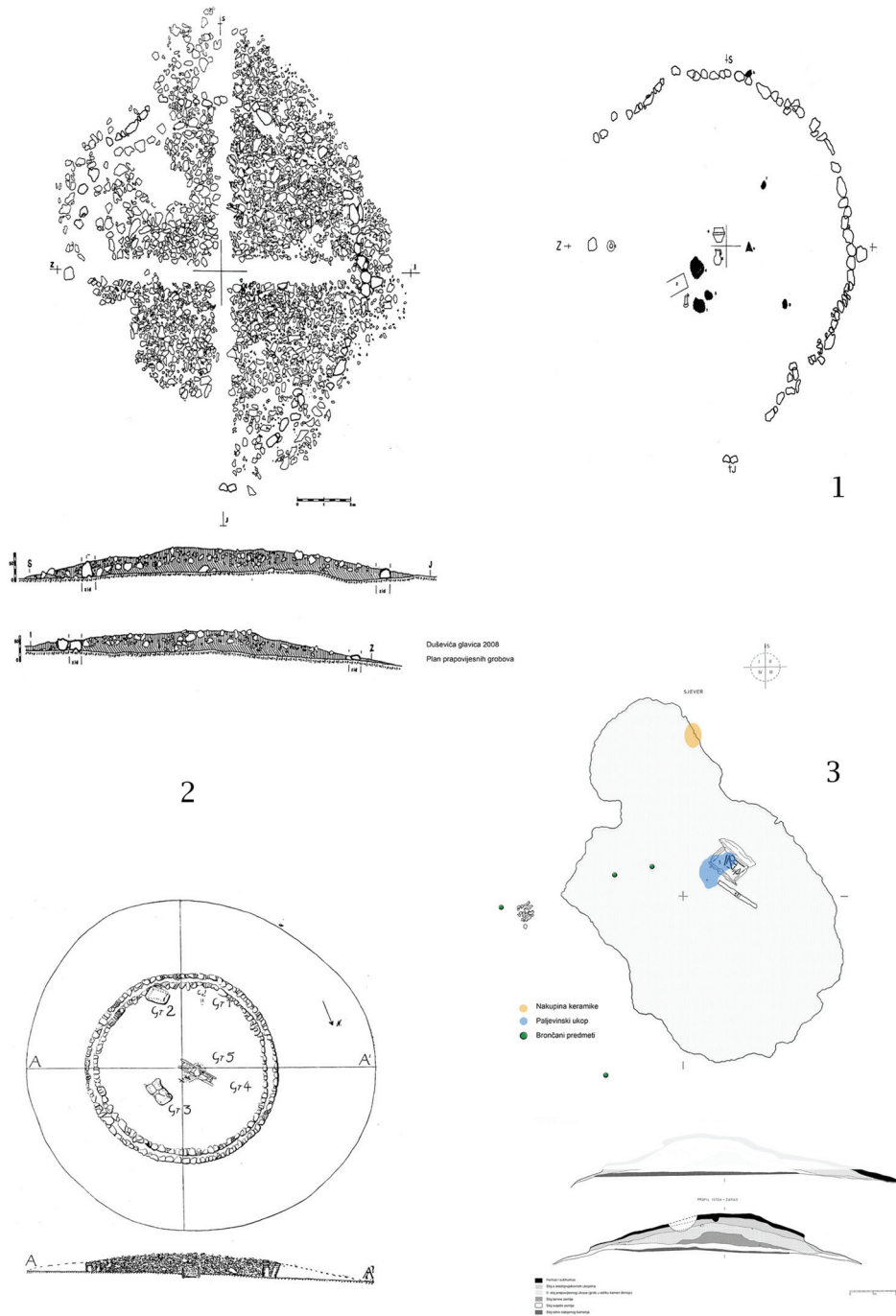
³ I. MAROVIĆ, 1991, 19.

⁴ Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 5-64, T I-LI. Tri spaljena pokojnika u humku iz Podvršja nisu imala grobnu arhitekturu, dok je četvrti spaljeni pokojnik imao vrst grobne škrinje od neobrađenih ploča.

⁵ Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 86-87, sl. 7.

⁶ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010.

⁷ Struktura velikih zemljanih humaka u sjevernoj Dalmaciji prvi put je detaljnije uočena kod triju humaka u okolici Nina (Troglavce-Rašnovac). Zemljani humci, u sjevernoj Dalmaciji, dakle, traju kroz bronzano, vjerojatno i tijekom željeznog doba (Materiza-Nin?; Matakova glavica-Podvršje?).

Sl. 2. Humci s obredom spaljivanja iz bronzanog doba: 1) Matakov brig – Podvršje (prema Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988); 2) Ervenik (prema W. BUTTLER, 1932); 3) Duševića glavica-Krneza (prema K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010).
 Fig. 2. Burial mounds with cremation ritual from the Bronze Age: 1) Matakov brig – Podvršje (after Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988); 2) Ervenik (after W. BUTTLER, 1932); 3) Duševića glavica-Krneza (after K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010).

Sl. 3. Humak Duševića glavica – Krneza (prema K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010).

Fig. 3. Burial mound Duševića glavica – Krneza (after K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010).

keramičke posude bliske cetinskim oblicima.⁸ Drugi pak prapovijesni grob u ovom humku (Sl. 3), postavljen povrh spomenutih spaljenih ostataka umrloga, s kamenom škrinjom (120 X 96 X 80 cm) i inhumiranim pokojnikom, ali bez priloga *in situ*, datiran je radiokarbonskom analizom ljudskih ostataka u srednje brončano doba (1630-1450. g. pr. Kr.).⁹

Nepoznat je, za sada, završetak cetinske kulture, tj. njezin odnos prema kulturnim strukturama srednjeg brončanog doba u sjevernoj Dalmaciji (i drugdje), a time i "sudbina" cetinskog spaljivanja pokojnika.

Unatoč novootkrivenim bitnostima o kultu mrtvih tijekom brončanog doba u širem nadinskom kraju,¹⁰ humak iz Podvršja – Matakov brig (R, 10 m) i danas je najpogodniji za analizu cetinskog funerarnog kulta (sa spaljivanjem) u sjevernoj Dalmaciji, te kulta mrtvih općenito u ranoj bronci na ovom prostoru (Sl. 2/1). Jer, struktura (formalno-graditeljska i religijska, tj. simbolična) tog humka okuplja u "incineratorskom" kontekstu nekoliko važnih elemenata, kao što su: žrtva paljenica i žrtva libacije, polaganje umrlih u nasip zemlje crvenice (povrh zdravice: žučkaste pjeskulje) koji čini artificijelnu podlogu (deb. 20-30 cm) cijelog humka, sve do njegovog kružnog kamenog obzida, zatim, prekrivanje pokojnika (humka) kamenim plaštem, prilaganje sjemenja (divlje loze), paljenje vatri u prostoru humka (ostaci ugljena i gara¹¹), razbijanje (žrtvovanje) brojnih keramičkih posuda,¹² nedostatak keramičkih posuda

⁸ Pripadnost spaljenog pokopa upravo cetinskoj kulturi ovdje je moguća, no nađenom arheološkom građom nije, dakle, nedvojbeno potvrđena.

⁹ Na ovom i drugim još neobjavljenim važnim podacima o novoiskopanim humcima, zahvaljujem kolegama D. Vujeviću, K. Gusar te B. Marijanoviću: K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010.

¹⁰ Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 74-91.

¹¹ Hrpice ugljena, nađene su na raznim mjestima u humku: uglavnom u sloju crvenice, te uz vanjski rub obzida. Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 14.

¹² Keramički ulomci (4334 kom.) bili su razbacani gotovo po cijeloj površini humka, u njegovom najdubljem sloju (crvenica) s grobovima, ali i u kamenom plaštu. Obredi s posudama su se, dakle, vjerojatno obavljali odmah nakon podizanja podloge (crvenica) i postavljanja pokojnika nad njom, i kasnije, prigodom zatrpavanja humka: Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 13.

uz umrloga¹³ i napokon, prilaganje "indikativnih", društveno-religijski simboličnih artefakata (kamenih, koštanih).¹⁴ Pojedinačno, ti artefakti, kao i mnoge od navedenih osobina ovog humka, mada po mnogočemu osebujni i posebni, ipak su svojstveni humcima cetinske kulture na cijelom njezinom prostoru,¹⁵ (ali i na znatno širem: npr. tzv. *brassard*, *Armscutzplatte*), zatim humcima brončanog doba zapadnobalkanskog kruga (nasip crvenice, tragovi lomače, tj. vatrišta¹⁶), te nekim aspektima kulta mrtvih ranog (i kasnijeg) brončanog doba na vrlo širokom području.¹⁷

U humku iz Podvršja na libaciju ukazuje recipijent s otvorima pri dnu, a na žrtvu paljenicu posuda tipa Kotorac.¹⁸ Taj tip posude inače se pojavljuje samo u cetinskim grobnim kontekstima s incineracijom,¹⁹ dok libacija u ovo vrijeme (i kasnije) prati i obred inhumacije u najrazličitijim kulturnim sredinama (npr. Mali sv. Anđeo kraj Poreča, Istra²⁰). Recipijenti, koji su u humku u Podvršju razbijani, sigurno su sadržavali neku (žrtvenu) tvar.

U humku iz Podvršja postoji, dakle, niz elemenata koji govore ne samo o spaljivanju pokojnika već i o važnosti stanovitih obreda u vezi s vatrom, što se nazire i u drugim humcima sjeverne Dalmacije iz brončanog doba.²¹ Tok i smisao tih cetinskih obreda vezanih za vatru još su potpuno neuhvatljivi.

Konkretno, humak 1 (R, oko 6 m) na položaju Stanine (Sl. 6 a-b) u neposrednoj blizini *Nedinuma*, također s ostacima cetinske kulture, imao je tri četvrtasta groba ograđena nizom kamenja, s ostacima spaljenih pokojnika.²² Naime, na nalazištu Stanine, promjera 90-100 m, s tankim kulturnim slojem, nađeno je, uz ostatke nekih prostorija, pet humaka, ograđenih suhozidom (bedemom oblikovanim od dva zida)²³; nejasan je, međutim, karakter ovog kompleksa iz ranog brončanog doba: naseobinski ili možda (i) kultni.

Tijekom I. tis. pr. Kr. sjeverna Dalmacija pripada kulturnom krugu u kojem u kultu mrtvih dominira obred inhumacije. Spomenutom krugu pripadaju mnoge kulture zapadnog Jadrana, osobito njegovog srednjeg i južnog dijela; konkretno, osim venetske kulture na sjevernom Jadranu (i Golasecca svijeta u venetskom zaleđu), te *villanova* zajednica (Bologna, Verucchio) u Emiliji i Romagni, spaljivanje pokojnika, najčešće samo u prvim stoljećima željeznog doba, obavlja se tek u malim i rijetkim zonama srednjeg (Picenum) i južnog dijela zapadnog Jadrana (poluspaljivanje u Dauniji), odnosno, južne Italije (Cumae, Pontecagnano).

¹³ Usp. I. MAROVIĆ, B. ČOVIĆ, 1983, 204.

¹⁴ Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, T XXV/13, T XXVI/1.

¹⁵ I. MAROVIĆ, B. ČOVIĆ, 1983, 214-215; Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 44, 46.

¹⁶ Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 38, 43.

¹⁷ Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 53-55.

¹⁸ Š. BATOVIĆ, S. KUKOČ, 1988, 58.

¹⁹ I. MAROVIĆ, B. ČOVIĆ, 1983, 204-205.

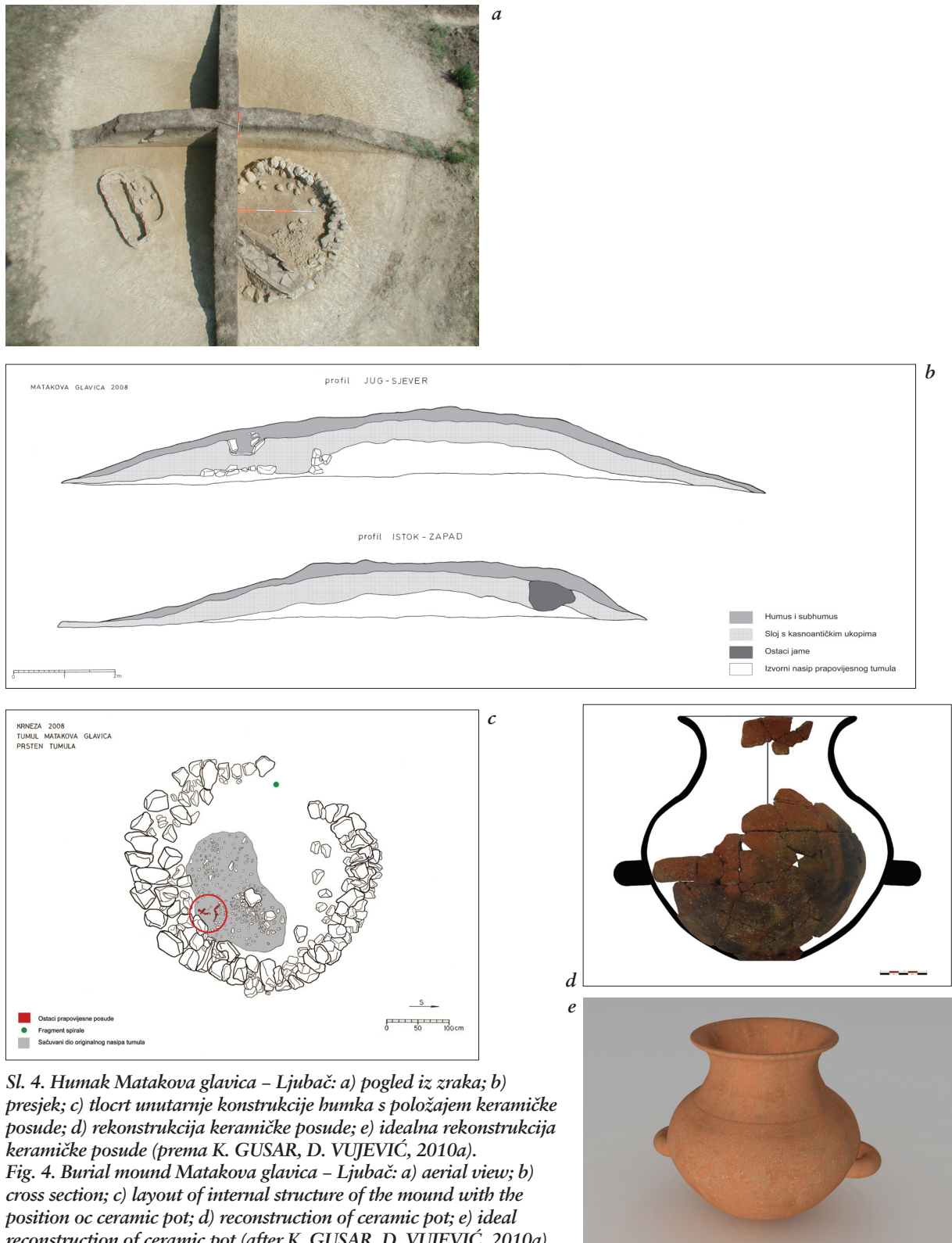
²⁰ K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2010, sl. 161.

²¹ U jednom od triju humaka s ostacima grobova na položaju Troglavce-Rašnovac u okolici Nina iz (kasnog?) brončanog doba govori se o postojanju obzida, zatim kamene stožaste jezgre (vis. oko 1,5 ; R, 6-7 m), podignute nad grobom, površ toga nasipa pjeskulje ili gline (preko cijelog humka) i na samom vrhu sloja humusa. Samo u jednom humku nađen je sloj pečene zemlje koji se izvorno, možda, prostirao po cijeloj površini humka. Konkretno, u dijelu jugoistočnog

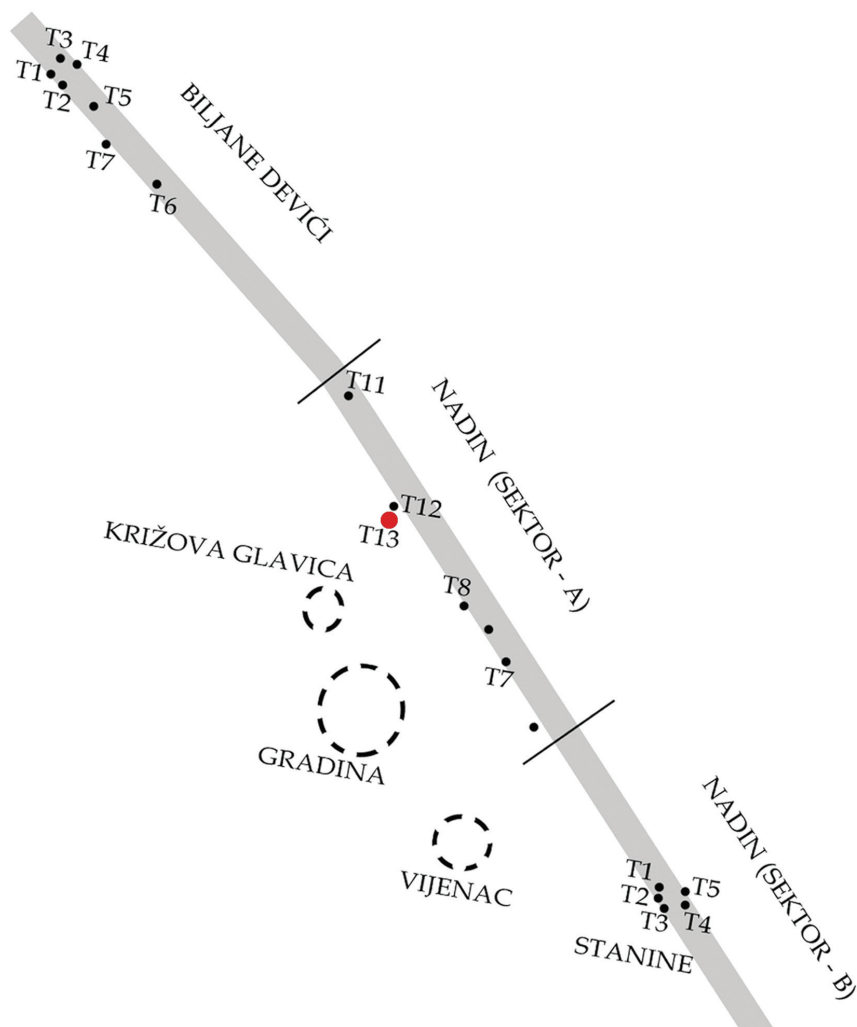
humka s obzidom, nađena je pečena površina, promjera oko 1 m, deb. desetak cm, sastavljena od gline i kamenja, zatim paljevina promjera 4,5-5,5 m, te ostaci ljudskih kostiju (bez sačuvanih grobova). U najvećem pak (središnjem) humku, bez obzida, s dosta keramičkih ulomaka, bilo je i pougljenog sjemenja, vjerojatno obredno polaganog prigodom podizanja humka. Pougljeno sjemenje nađeno je u sva tri humka: Š. BATOVIĆ, 1984, 14, 16-17; Š. BATOVIĆ, 1984a, 21-25.

²² Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 86-87, sl. 7. U širem pak nadinskom kraju (humak 7, Biljane; humak 1, Stanine) (Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 80, 86) prisutna je incineracija i inhumacija, što je možda prvi primjer uporednog (?) postojanja na jednom užem prostoru dvaju ritusa u kontekstu cetinske kulture u sjevernoj Dalmaciji.

²³ Za ostale humke sa Stanina, zbog nedostatka ljudskih ostataka, samo se pretpostavlja da su bili mjesta pokopa. Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 86-87.

Sl. 4. Humak Matakova glavica – Ljubač: a) pogled iz zraka; b) presjek; c) tlocrt unutarnje konstrukcije humka s položajem keramičke posude; d) rekonstrukcija keramičke posude; e) idealna rekonstrukcija keramičke posude (prema K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010a).
 Fig. 4. Burial mound Matakova glavica – Ljubač: a) aerial view; b) cross section; c) layout of internal structure of the mound with the position of ceramic pot; d) reconstruction of ceramic pot; e) ideal reconstruction of ceramic pot (after K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010a).

Sl. 5. Položaj gradina i istraženih humaka iz bronzanog i željeznog doba na potezu Biljane – Nadin – Rašević (prema Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005).

Fig. 5. Position of hill-forts and explored burial mounds from the Bronze and Iron Ages on the Biljane – Nadin – Rašević stretch (after Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005).

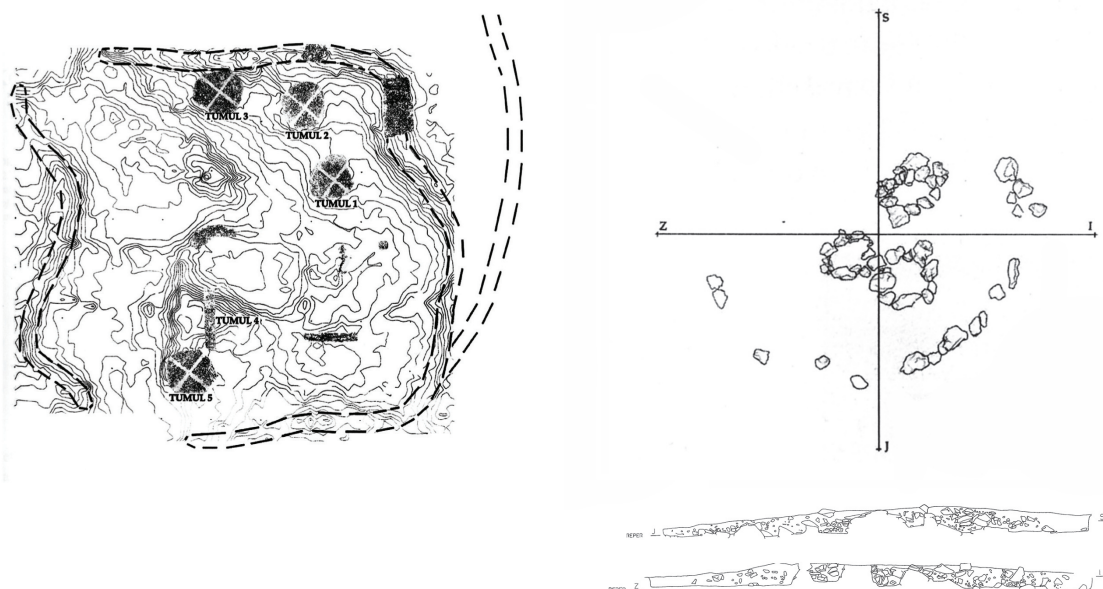
Na cijelom pak istočnom Jadranu, osim histarskog prostora, spaljivanje se gotovo ne pojavljuje; na južnom Jadranu i u istočnoj Hercegovini, koji su višestruko vezani za Glasinac, nema incineracije, tek jedan dvojbeni nalaz (humak u Grudinama u Ljubomirskom polju).²⁴ Na samom Glasincu, s brončanodobnim "incineratorskim" epizodama, spaljivanje je u znatnom porastu već od 6. st. pr. Kr.²⁵ I u Albaniji, gdje prevladava inhumacija, tijekom 1. tis. pr. Kr. postoji biritualnost, osobito na sjeveru (Glasinac – Mati), zatim na jugu, u kulturi Devoll.²⁶ U zaleđu istočnog Jadrana poznata je biritualnost kod Japoda (primarno u nekropolama Pounja²⁷);

²⁴ B. MARIJAN, 2002, 23, 154, bilj. 59.

²⁵ B. ČOVIĆ, 1979, 169; A. BENAC, 1984, 139-140.

²⁶ B. JUBANI, 1972, 203-215; Z. MIRDITA, 1979, 124, 133.

²⁷ Z. MARIĆ, 1968, 5-79.

Sl. 6. a) Položaj Stanine – Nadin s humcima (1-5) iz brončanog doba; b) humak 1, Stanine – Nadin (prema Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005).

Fig. 6. a) Position of Stanine with burial mounds (1-5) from the Bronze Age; b) burial mound 1, Stanine – Nadin (after Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005).

također, spaljivanje u nekropolama na ravnome u kulturnoj skupini Donja Dolina-Sanski Most,²⁸ zatim kod Kolapijana,²⁹ te duboko u kontinentu u grobovima Kaptol-Martijanica (i Budinjaka),³⁰ napokon, u znatnom dijelu istočnoalpskog svijeta (Štajerska i dr.) i u Transdanubiji,³¹ gdje je incineracija, kao izravni ostatak kulture polja sa žarama, uz groblja na ravnome, često kombinirana s humcima.

Novija pak istraživanja Liburna govore o stanovitoj zastupljenosti incineracije i u sjevernoj Dalmaciji tijekom I. tis. pr. Kr. (Sl. 1). Tako je humak 13 iz Nadina,³² s 19 grobova (Sl. 8-9) i znatno više pokopa, gdje se, prema strukturi liburnskih grobnih priloga, sahranjivalo uglavnom od 9.-6. st. pr. Kr., prvi primjer incineracije u liburnskom arheološkom kontekstu starijeg željeznog doba, tj. on je primjer najranijeg spaljivanja na ovom prostoru nakon cetinske kulture (Ervenik, Podvršje/Matakov brig, Nadin – Stanine, Krneza – Duševića glavica ?) (Sl. 2-3, 5-6). On je i oblik najbrojnijeg liburnskog pokopa pod humcima; u njemu postoje zgrčeni (vjerojatno u 11 grobova) i ispruženi pokojnici (u 6 grobova), te oni spaljeni. Za sada, to je jedini liburnski slučaj uske prostorne i vremenske povezanosti navedenih tipova i obreda pokapanja

²⁸ B. ČOVIĆ, 1987, 270-273.

²⁹ L. ČUČKOVIĆ, 2004, 174-209.

³⁰ Ž. ŠKOBERNE, 1999, 20-39; Ž. ŠKOBERNE, 2004, 132-171; M. ŠIMEK, 2004, 80-129.

³¹ B. TERŽAN, 1990, 56, 152-181. O inhumiranim pokopima na ravnome u južnoj Panoniji iz starijeg (Vukovar) i mlađeg željeznog doba: N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 2003, 49, 55.

³² Bio je dosta oštećen, sa zatečenim promjerom oko 12 m (tj. 11 m prema sačuvanom obzidu) i visinom od 0, 70-

1, 05 m; sastojao se od krupnog kamenja i veće količine tamnosmeđe zemlje. Njegov obzid dobro je sačuvan (nedostaje mu četvrtina): sastavljen je od krupnog kamenja; poneko je visoko/široko 1 m. Ono je pravilno nanizano uglavnom u jednom redu. Pojedini grobovi su djelomično virili na površini humka; svi su bili oštećeni i svi su bili bez poklopca: S. KUKOČ, 2004, 192-194; S. KUKOČ, Š. BATOVIĆ, 2005, 58-63.

*Sl. 7. Zemljani humak Jokina glavica – Krneza (prema K. GUSAR, 2009, Sl. 1).
Fig. 7. Earthen mound Jokina glavica – Krneza (after K. GUSAR, 2009, Sl. 1).*

pod humkom. Humak 13 iz Nadina prvi je, dakle, primjer biritualnosti (pod humcima) iz željeznog doba: biritualnost pak u jednom humku iz brončanog doba prvi put je u sjevernoj Dalmaciji uočena u spomenutom nalazištu u Krnezi – Duševića glavica³³ (Sl. 2/3; 3).

Slično nekim humcima brončanog doba, i u humku 13 iz Nadina nazire se važnost simboličnih radnji u vezi s vatrom koje, međutim, nisu morale biti u izravnom obrednom (proceduralnom) dodiru sa samim činom spaljivanja, odnosno inhumiranja mrtvih. Konkretno, pri konstrukciji humka 13, prije podizanja obzida i nasipavanja ograđenog prostora, udubine matične stijene su bile poravnate, nasute tamnosmeđom zemljom sa sitnim kamenjem, u kojoj je bilo dosta ulomaka keramike i životinjskih kostiju. Grobovi (i obzid) podignuti su izravno nad nasipom (deb. oko 30 cm), djelomično i nad matičnom stijenom (slojnicom vapnenca). U nasipu su pak mjestimično raspoređene crnkaste površine, poput paljevine, koje se vide i ispod obzida i pojedinih grobova; one upućuju na obredne radnje s vatrom već u početnoj fazi podizanja humka. Može se pri tome pretpostaviti razbijanje posuda i njihovo razbacivanje po tlu; jer, nađena je vrlo velika količina njihovih ulomaka u svim dijelovima humka, što ističe važnost recipijenata u različitim fazama

³³ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010.

Sl. 8. a) *Liburnska Gradina Nadin: iz zraka; b) humak 13 podno nadinske Gradine: prije iskapanja* (foto: M. Parica).

Fig. 8. a) *Aerial photo of Liburnian Gradina Nadin (Nedinum), b) burial mound 13 at the foot of Gradina in Nadin, before excavation* (photo: M. Parica).

pagreba, ali, bez sumnje već u početnom postupku gradnje humka: pri posvećivanju (?) zemljišta, prije podizanja obzida i prigodom polaganja grobova.³⁴

Nalaz mjestimično raspoređene crnkaste zemlje/paljevine podsjeća na situaciju u nadinskom humku 8 (Sl. 5), iz 9.-6. st. pr. Kr., podno SI padine nadinske Gradine.³⁵ I tu je paljevina (deb. 10-30 cm), s dosta keramike i nagorenih kamenčića, nađena ispod obzida.³⁶ Hrpa ugljena uočena je i u nasipu zemlje u humku 6 (Biljane), SZ od Nadina, s ostacima cetinske kulture, s dva obzida, ali bez sačuvanih grobova (Sl. 5).

Je li u humku 13 iz Nadina bio prakticiran obred funerarne gozbe? Uz gr. 1, na dub. od 60 cm, (tj. ispod razine groba i među matičnom stijenom) prostirala se manja površina (oko 0,50 m) crnkaste zemlje (paljevine) s dosta keramičkih ulomaka (oko 200 kom.), pomiješanih sa životinjskim kostima (i zubima krupnijih životinja), od kojih su neke bile nagorene. Inače, životinjske kosti rasute su gotovo u svim dijelovima humka. Ali, njihova analiza nije pružila uvjerljive podatke o intenzivnijem mesarenju i spaljivanju, te drugim, srodnim obrednim (gozbenim) radnjama.³⁷

Nadinski pokopi u žarama u grobovima 4 i 13 iz humka 13 još nisu točno vremenski određeni; do sada su bili datirani cjelokupnim arheološkim liburnskim kontekstom humka 13;³⁸ ali, radiokarbonska analiza ostatka pokojnika u ovim nadinskim žarama je u toku. Također, novootkriveno spaljivanje pokojnika u keramičkoj žari u liburnskoj kulturi na nalazištu Jokina

³⁴ Odavna je uočena pojava obrednog razbijanja keramičkih posuda oko grobova u liburnskim humcima u Dalmaciji. Veće količine, vjerojatno namjerno razbijanih keramičkih posuda, ponekad su nađene i u humcima bez grobova, npr. u maloj skupini od tri humka iz Dobropoljaca: Š. BATOVIĆ, 1960, 79-85.

³⁵ Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 80-82.

³⁶ Š. BATOVIĆ, N. ČONDIĆ, 2005, 80-82.

³⁷ Elaborat "Zooarheološka analiza ostataka kralješnjaka s liburnskog nalazišta Nadin-Tumul 13" izradio je S. Radović, Zavod za paleontologiju i geologiju kvartara HAZU, Zagreb 2009, 1-63.

³⁸ S. KUKOČ, 2009, 11-52.

Sl. 9. Nadin, tlocrt humka 13 (crtež: I. Čondić).

Fig. 9. Layout of burial mound 13 (drawing: I. Čondić).

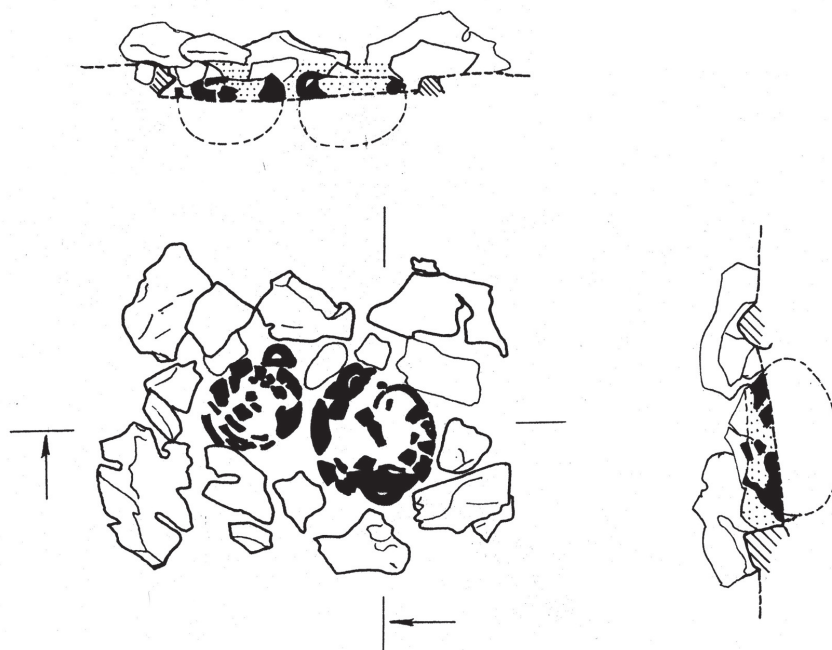
glavica u Krnezi³⁹ (Sl. 7), s još neobjavljenim i arheološki analiziranim grobnim priložima, već je datirano metodom radioaktivnog ugljika oko 800. g. pr. Kr.⁴⁰

Nadinske žare velike su posude (Sl. 14-17); grube su fature, neukrašene, loptasto naglašenog trbuha s dvije horizontalne prstenaste ručke, razvraćenog oboda, sa (stožastim) vratom koji je posebno izražen kod potpuno rekonstruirane veće žare 1 (vis. 43, 5 cm) iz groba 4 (Sl. 15-16).

³⁹ Radi se o 4 ukopa sa spaljenim pokojnicima s priložima postavljenim u ukrašene urne koje su poklopljene s kamenom pločom. Sve su pod humkom pokopane u isto vrijeme i zasute šljunkom. Na podacima zahvaljujem B. Marijanoviću, glavnom istraživaču ovog nalazišta. U zemljanom humku iz

Jokine glavice-Krneza nađeni su i srednjovjekovni grobovi: K. GUSAR, 2009, 169-181, sl. 1.

⁴⁰ Ali, konačno vremensko određenje spaljenih pokopa iz ovog humka omogućit će detaljna obrada arheološke građe, posebno metalnih priloga (dvodijelna zmijolika fibula, i dr.).

Sl. 10. Nadin, humak 13, grob 4 (crtež: A. Žderić).

Fig. 10. Nadin, burial mound 13, grave 4 (drawing: A. Žderić).

Grob 4 (Sl. 10-12) sastojao se od dviju velikih zemljanih posuda s ostacima spaljenih pokojnika. Nalazio se posred II kvadranta. Žarama su bili oštećeni i poremećeni gornji dijelovi, dok je njihova donja polovica (od vrata do dna) nađena *in situ*. Posude su bile omeđene s desetak manjih neobrađenih kamenja koji su zatvarali pravokutni grobni prostor dim. 90x40-50 cm. Po njegovoj površini nađena je veća količina ulomaka keramike, vjerojatno od gornjih dijelova žara. One su položene jedna uz drugu, u pravcu I-Z. Većina ogradnog kamenja groba izdizala se desetak centimetara iznad zatečene površine.

Nije poznato jesu li žare imale poklopac (zdjelu, kamenu ploču i sl.); rekonstrukcijom posuda nije ustanovljena poklopna keramička zdjela. Ali, dijelovi jedne zdjele, nađeni u prostoru groba 4, izvorno su mogli tvoriti poklopac žare. U žari br. 1 (istočnoj) bilo je humusa s malo sitnog kamenja, te jedan veći kamen (Sl. 10, 15-16). U humusu su bili ulomci kostiju, oko 150 komada. Kostiju nisu bile jako spaljene niti usitnjene. Posebnih nalaza ili priloga u posudi nije nađeno. Druga žara (br. 2, zapadna), gotovo potpuno nađena *in situ* (Sl. 14, 17), bila je ispunjena humusom i sitnim kamenčićima. U njoj je bilo znatno manje kostiju nego u žari 1: pedesetak vrlo sitnih spaljenih ulomaka i nekoliko kostiju koje možda nisu gorjele. Veći broj kostiju bio je pri dnu posude, u debljini oko 2 cm, gdje je nađena i jedna brončana ukrasna igla s vrpčasto raskovanom glavicom savijenom u veliku ušicu (Sl. 13). Ispod obiju žara u gr. 4 (povrh matične stijene) prostirao se humus debljine 20-30 cm s četrdesetak sitnih ulomaka keramike koji, međutim, ne potječu od žara.

Sl. 11. Nadin, humak 13, grob 4 (foto: M. Parica).

Fig. 11. Nadin, burial mound 13, grave 4 (photo: M. Parica).

Nadinski grob 13 (Sl. 18a-b) tvori pak jedna zemljana žara sa spaljenim pokojnikom, u jugozapadnom kvadrantu, smješten između groba 3 i obzida. Žara je položena u zaobljenu udubinu promjera oko 50 cm, ograđenu tek s nekoliko manjih zakošenih pločastih kamenja koje se izdizalo 10-20 cm iznad površine humka. Ono je moglo služiti kao grobna arhitektura, ali nije pravilno složeno i nije sačuvano sa svih strana posude. Nađeno je oko 200 ulomaka žare, neki ulomci u prvotnom položaju, među humusom, uključujući i par ulomaka prstenastih ručica posude, te stotinjak sitnih ulomaka spaljenih kostiju unutar žare. Očito je gr. 13 bio oštećen i dijelom poremećen. U njemu nisu nađeni prilozi, osim sitnoga ulomka brončanog lima (promjera 0,5 cm) od nepoznatog predmeta. U oba spaljena nadinska groba (4, 13) žara s kostima položena je, dakle, izravno u zemlju. Spaljeni grobovi, poput ispruženih grobova u istom humku, nisu imali izrazitiju arhitekturu ni bogatije priloge; bili su ukopani u različitim segmentima humka, u svojevrsnoj namjernoj (?) prostornoj ravnoteži.

Iako tipični liburnski pokop "nasljeđuje" neke formalne i simbolične (?) elemente (kamena grobna škrinja: Sl. 3⁴¹; obzid. libacija, itd.) iz ranog/ brončanog doba (i eneolitika?), incineracija u liburnskom humku 13 iz Nadina ne može se jednostavno objašnjavati kao kontinuitet ranog

⁴¹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010.

Sl. 12. Nadin, humak 13, grob 4: nakon dizanja žare 1 (foto: M. Parica).

Fig. 12. Nadin, burial mound 13, grave 4: after removing urn 1 (photo: M. Parica).

brončanog doba; nedostaju međukarike, osobito one iz srednjeg brončanog doba, u poznavanju kulturne dinamike 2. tis. pr. Kr. na prostoru sjeverne Dalmacije. Ipak, kontinuitet određenih kulturnih elemenata iz starijih faza brončanog doba u liburnskom kultu mrtvih (spaljivanje, morfologija keramičkih posuda-urni i dr.) ne treba apriorno niti odbaciti.

Spaljeni pokop u liburnskoj kulturi jest, kao i u nekim drugim jadranskim zajednicama i zaleđu, stanoviti nastavak i utjecaj (kasnog) *urnefelder* kruga, točnije, izraz je jadranskog "zajedništva" u prvim stoljećima željeznog doba, uvjetovanog, između ostalog, upravo dominacijom (Histri, Este, Bologna), odnosno, djelomičnom primjenom spaljivanja mrtvih (Japodi: sl. 22).

U Liburnima po mnogočemu bliskoj Dauniji, spaljivanje je marginalno. Njegova prva pojava u Apuliji (Torre Castelluccia), nakon dugotrajne tradicije inhumiranja, pada u vrijeme kulturno-etničkih promjena krajem 12. i početkom 11. st. pr. Kr., kada ovdje definitivno nestaje subapeninska kultura, pojavljuju se *protovillanova* elementi i kada propadaju stara naselja i počinju nova, u pozadini čega stoje i određene transjadranske (ilirske, balkanske) migracije.⁴² Sama Daunija, gdje se umrli isključivo inhumiraju u zgrčenom položaju, s grobnim prilozima

⁴² E. M. DE JULIIS, 1988, 594-595.

Sl. 13. Nadin, humak 13, grob 4: brončana igla s glavicom savijenom u ušicu, na dnu žare 2 (foto: Š. Vrkić).
Fig. 13. Nadin, burial mound 13, grave 4: bronze pin with loop-shaped head at the bottom of urn 2 (photo: Š. Vrkić).

često identičnim onim liburnskima iz starijeg željeznog doba, tek izuzetno u to vrijeme prakticira i spaljivanje, točnije poluspaljivanje (gr. iz Ordone iz 8. st. pr. Kr. s ostacima triju pokojnika i bogatim brončanim priložima)⁴³ i tek u prvoj polovini 4. st. pr. Kr. ona doživljava određeni prodor incineracije. Radi se o "neobičnim" pojavama poluspaljivanja, isključivo u monumentalnim helenističkim grobnicama tipa *a grotticella*, *a camera* (hipogeji iz Canose, Lavella), s pokojnicima u grobu položenima uz lomaču, u ispruženo-zgrčenom položaju, koja je djelomično uništavala tijelo. Obred spaljivanja je završavao sakupljanjem izgorenih ljudskih ostataka i njihovim prilaganjem u metalnu posudu zajedno s priložima koji nisu gorjeli.⁴⁴

Unatoč daunsko-liburnskim srodnostima u kultu mrtvih, intenzitetom i vremenom spaljivanja pokojnika liburnskoj zajednici u jadranskom svijetu ipak je najrodnija ona picenska. U obje sredine incineratorska ("podunavska") komponenta bila je prolazni događaj; ali, kod

⁴³ E. M. DE JULIIS, 1988, 608.

⁴⁴ E. M. DE JULIIS, 1988, 620.

Sl. 14. Nadin, humak 13, grob 4: rekonstruirana keramička žara 2 (foto: S. Govorčin).

Fig. 14. Nadin, burial mound 13, grave 4: reconstructed ceramic urn 2 (photo: S. Govorčin).

Picena, uz sporadične spaljene pokope (Ancona, Numana⁴⁵; sl. 17-18; Novilara: dva groba - Servici, 29, 39, Piceno II-III, iz 8./7. st. pr. Kr.⁴⁶), postoji nekropola Fermo (9.-7. st. pr. Kr.).⁴⁷

Trbušasti oblik nadinskih žara s istaknutim vratom (Sl. 14-15) ima analogije u liburnskoj keramici, u prvom redu u velikim grobnim loncima za sahranu novorođenčadi, s cjevastim ili stožastim vratom i s poklopnom zdjelom (Nin: sl. 19a⁴⁸). Isti način (*ad enchytrismos*) pokopa novorođenčadi obavljao se i u Dauniji⁴⁹ i drugdje, u loncu ponekad gotovo identičnom liburnskim grobnim posudama i žarama iz Nadina (Sl. 19b).

Također, trbušasti oblik nadinskih žara s istaknutim vratom (Sl. 14-15) ima određenu analogiju u keramičkim posudama nađenim u nekoliko slučajeva u pokopu pod humcima

⁴⁵ D. G. LOLLINI, 1976, 122-123; N. LUCENTINI, 2007, 98-102.

⁴⁶ D. G. LOLLINI, 1976; Usp. K. W. BEINHAEUER, 1985, 93-99, T. 76 B - 77 A, T. 82 A; N. LUCENTINI, 2000, 58-60; N. LUCENTINI, 2007, 102.

⁴⁷ D. G. LOLLINI, 1976, 125, 130; L. DRAGO TROCOLLI, 2003, 33-85.

⁴⁸ Š. BATOVIĆ, 1973, 399, 402-403; Š. BATOVIĆ, 1975, T 100/1; Š. BATOVIĆ, 1987, T XXXV/1-2.

⁴⁹ F. TINÈ BERTOCCHI, 1975, T 67/2; E. M. DE JULIIS, 1988, 595, sl. 580.

Sl. 15. Nadin, humak 13, grob 4: rekonstruirana keramička žara 1 (foto: S. Govorčin).

Fig. 15. Nadin, burial mound 13, grave 4: reconstructed ceramic urn 1, (photo: S. Govorčin).

(Sl. 4)⁵⁰ iz sjeverne Dalmacije iz željeznog, odnosno, (kasnog) brončanog doba koji se, međutim, često opiru preciznom datiranju. No, formalna analogija nadinskim žarama, posebno onoj s istaknutim stožastim vratom (Sl. 15-16), jasno je uočljiva i na znatno širem prostoru tijekom 10./9.-8. st. pr. Kr., u različitim kulturnim krugovima i u različitim grobnim kontekstima: "incineratorskima" i onima s inhumacijom. Radi se o keramičkim oblicima tipa Ruše,⁵¹ V.Gorica, Dalj/Vukovar,⁵² Terni II,⁵³ Este II,⁵⁴ Bologna I-II,⁵⁵ Rim II,⁵⁶ Cumae I,⁵⁷ Pontecagnano IA,⁵⁸ itd.,

⁵⁰ U zemljanom humku Matakova glavica-Podvršje, iz kasnog brončanog (?) ili željeznog doba, bez sačuvanog pokopa, posuda je nađena na unutarnjoj kamenoj konstrukciji (obzidu), gdje je, možda, izvorno bio smješten i grob: K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2010a (u tisku; stoga zahvaljujem kolegama na uvidu u dokumentaciju).

⁵¹ H. MÜLLER-KARPE, 1959, T. 108 H, T. 112 D/6; S. GABROVEC, 1983, 59. sl. 6/27.

⁵² K. VINSKI-GASPARINI, 1983, T. LXXXIX/14, T. XCI/1,2,10,15-16.

⁵³ H. MÜLLER-KARPE, 1959, T. 43 A, T. 45 A,B.

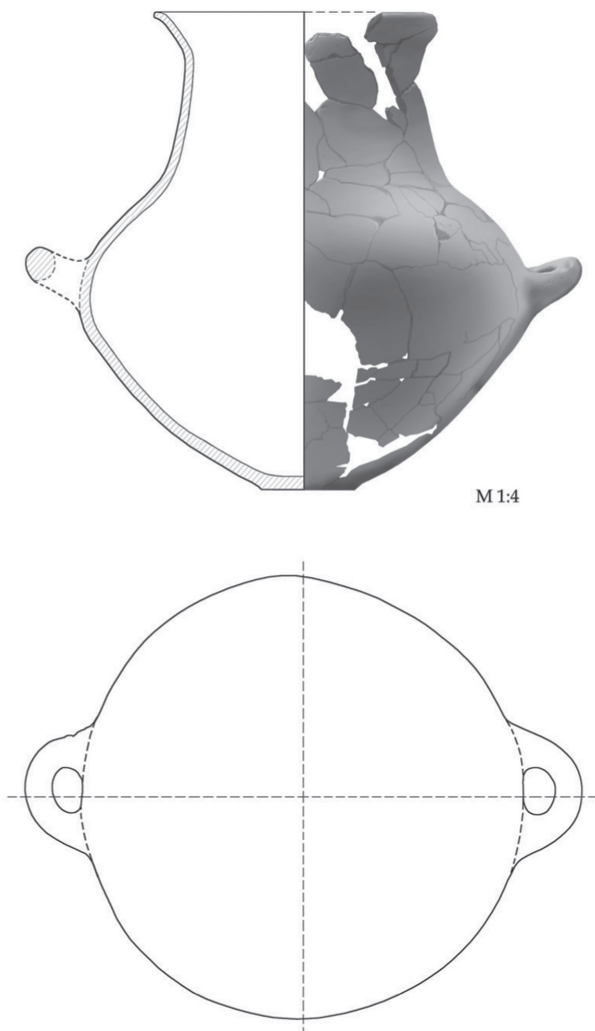
⁵⁴ H. MÜLLER-KARPE, 1959, 94 C.

⁵⁵ H. MÜLLER-KARPE, 1959, T. 62 S, T. 71 E/gr.361, T. 78 O; T. 81 D/9.

⁵⁶ H. MÜLLER-KARPE, 1959, T. 24 A/9, B/8, C/7; CIVILTÀ DEL LAZIO PRIMITIVO, 1976, T. V A/2, 5, T. XXXIXA/8.

⁵⁷ H. MÜLLER-KARPE, 1959, T. 16 A/8, T. 18 A.

⁵⁸ B. D'AGOSTINO, P. GASTALDI, 1988, 101-103, sl. I/1, 22.

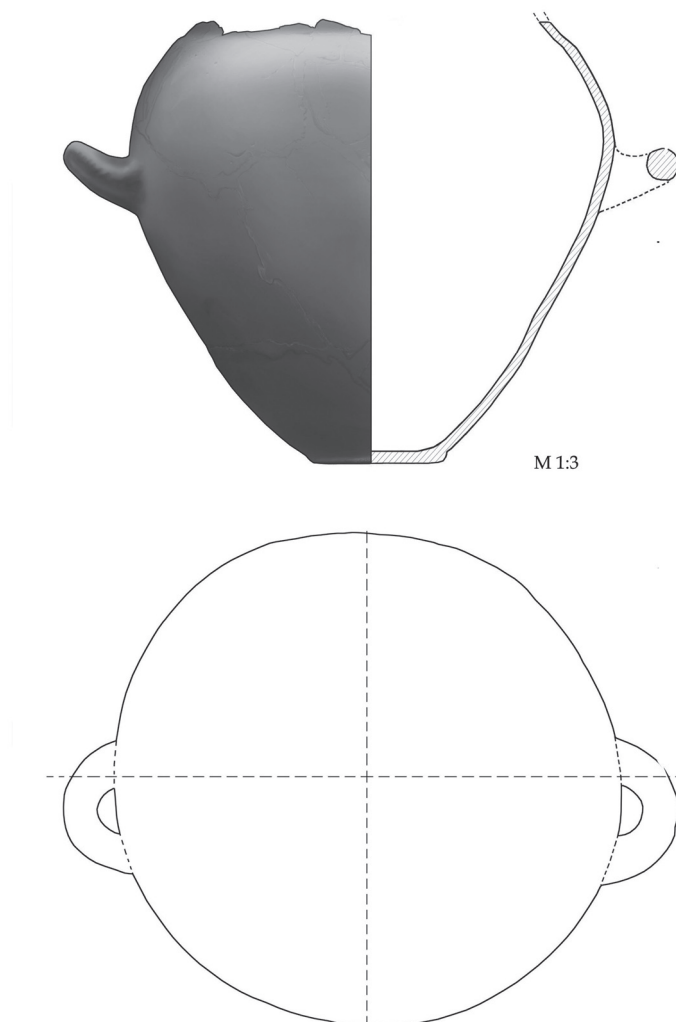

Sl. 16. Nadin, humak 13, grob 4: rekonstruirana keramička žara 1 (crtež: I. Čondić).
 Fig. 16. Nadin, burial mound 13, grave 4: reconstructed ceramic urn 1 (drawing: I. Čondić).

tj. oblicima rasprostranjenim od Podunavlja – Alpa – Balkana – Apeninskog poluotoka na prijelazu kasnog brončanog u željezno doba, koji su neukrašeni ili pak ukrašeni (meandar, spirala, cik-cak vrpce), često s bijelom inkrustacijom, s različito položenim i oblikovanim ručkama, te različito istaknutim vratom i trbuhom.

Nadinske neukrašene žare oblikom su srodne i histarskoj grobnoj keramici, "vrčevima za vodu", iz 9.-8. st. pr. Kr., s meandro-spiralnim motivima u bijeloj inkrustaciji, s razvraćenim obodom, ali sa znatno nižim koničnim vratom. Histarski oblik žare dio je spomenute široko rasprostranjene tipologije posuda od kasnog (10./9.-8. st. pr. Kr.) *urnefelder* svijeta Podunavlja (Dalj, Vukovar), preko Balkana do srednje i južne Italije (Sala Consilina) u 9.-8. st. pr. Kr., te istovremenog zapadnojadranskog kruga.⁵⁹

⁵⁹ S. GABROVEC, K. MIHOVIĆ, 1987, 304.

Sl. 17. Nadin, humak 13, grob 4: rekonstruirana keramička žara 2 (crtež: I. Čondić).
 Fig. 17. Nadin, burial mound 13, grave 4: reconstructed ceramic urn 2 (drawing: I. Čondić).

Nadinskim žarama, posebno onoj s istaknutim stožastim vratom (Sl. 15-16), profilacijom je, međutim, gotovo identična ukrašena žara iz gr. 52 iz Numane (Sl. 20) iz 9. st. pr. Kr., kada je keramika u picenskim pokopima još vrlo rijetka.⁶⁰ Ovaj grob, s keramičkim ukrasom bliskim histarskom, s iglom Sirolo-Numana, britvom, nožem i kamenim brusom⁶¹ obično se navodi kao znak transjadranskih, picensko-liburnskih (balkanskih),⁶² odnosno, picensko-histarskih⁶³ dodira tijekom starijeg željeznog doba, kada je liburnsko-picenska interakcija bila najizraženija. U razmjeni picensko-liburnskih dobara često se ipak ne zna tko je na koga i koliko utjecao;⁶⁴

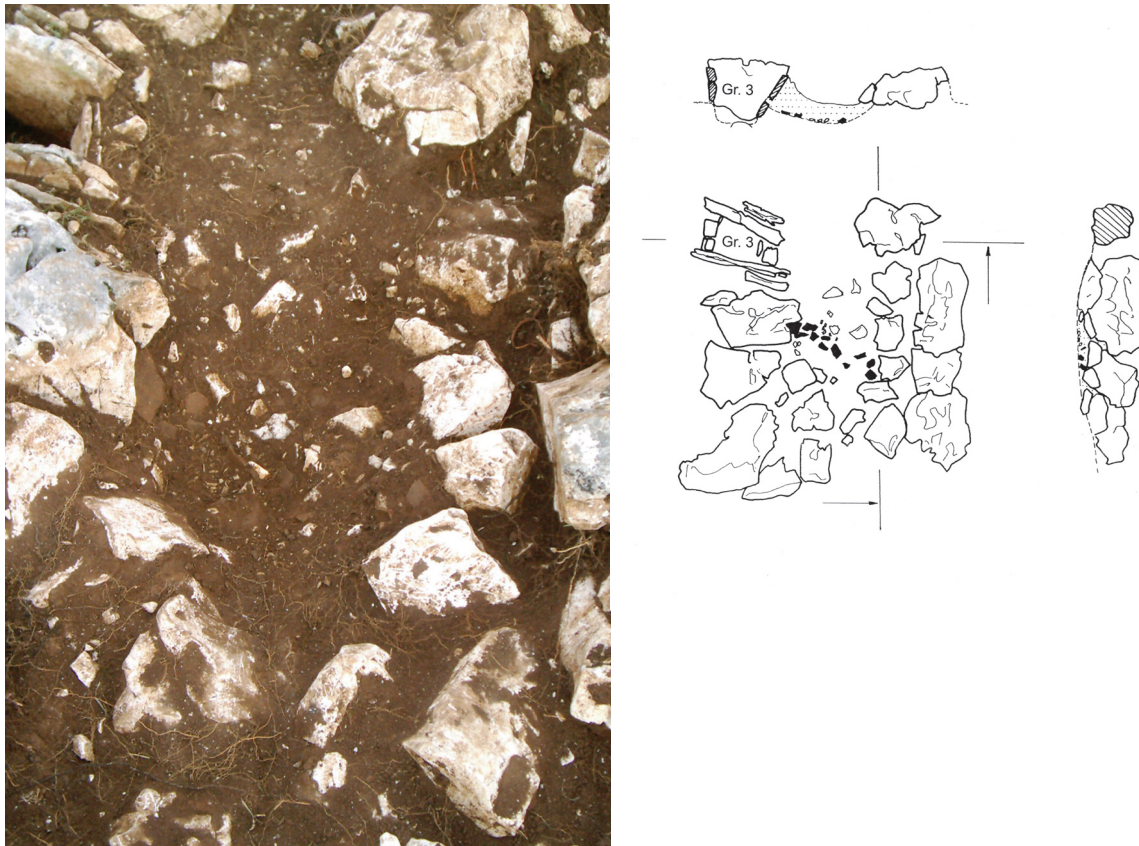
⁶⁰ D. G. LOLLINI, 1976, 122-123, sl. 1.

⁶¹ S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2009, 91, bilj. 25.

⁶² D. G. LOLLINI, 1976, 122-123, 158.

⁶³ N. LUCENTINI, 2007, 102.

⁶⁴ D. G. LOLLINI, 1976, 158.

Sl. 18. a) Nadin, humak 13, grob 13 s keramičkom žarom (foto: M. Parica, crtež: A. Žderić).

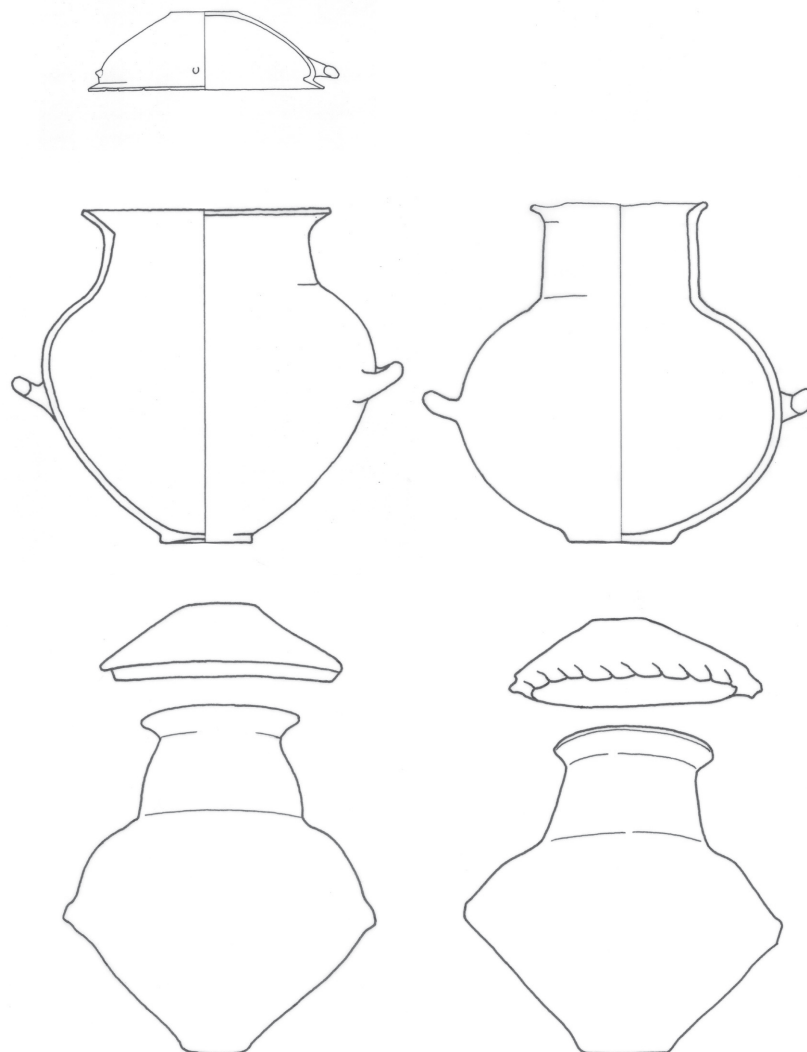
Fig. 18. a-b) Nadin, burial mound 13, grave 13 with ceramic urn (photo: M. Parica, drawing: A. Žderić).

jednom "posuđeni" i preneseni u prekojadranskoj razmjeni, pojedini kulturni elementi imali su lokalni razvoj na istočnoj, odnosno, zapadnojadranskoj obali.

Drugi spaljeni grob iz Numane, 495, Davanzali, s kraja 9. st. pr. Kr., također ima žaru (Sl. 21), koja je profilacijom analogna žarama iz humka 13 u Nadinu, ali s drugačijim ručkama, s ćepolikim nastavkom. U gr. 495 iz Numane, Davanzali, između ostalog, nalazi se i ušičasta igla; ali, ovaj tip igle dugo traje kod Liburna i drugdje i, stoga, nije pogodan za datiranje (Sl. 13). Druga pak keramička posuda iz ovog picenskog groba (Sl. 21) bliska je žari br. 2 iz nadinskog groba 4 (Sl. 14, 17). Datiranju žara iz Nadina, između ostalog, mogu pridonijeti upravo usporedbe s dobro datiranim spomenutim picenskim grobovima iz Numane, no, uz uvažavanje činjenice o dugotrajnosti pojedinih keramičkih (autohtonih) oblika.

Je su li picenski spaljeni pokopi (Numana, Novilara) plod transjadranske difuzije ljudi i dobara negdje s istočnojadranske obale ili se na dvjema jadranskim obalama radi (i) o konvergentnim pojavama, nastalim različitim putovima, na odrazima *urnenfelder* svijeta?

Iako u picenskoj i liburnskoj zajednici nije definirana "incineratorska" obredna uloga, činjenica je da obje kulture imaju dosta bogatu likovnu sintaksu znakova i potencijalnih simbola tipičnih za (kasni) *urnenfelder* svijet na potezu Podunavlje – jugoistočnoalpski krug

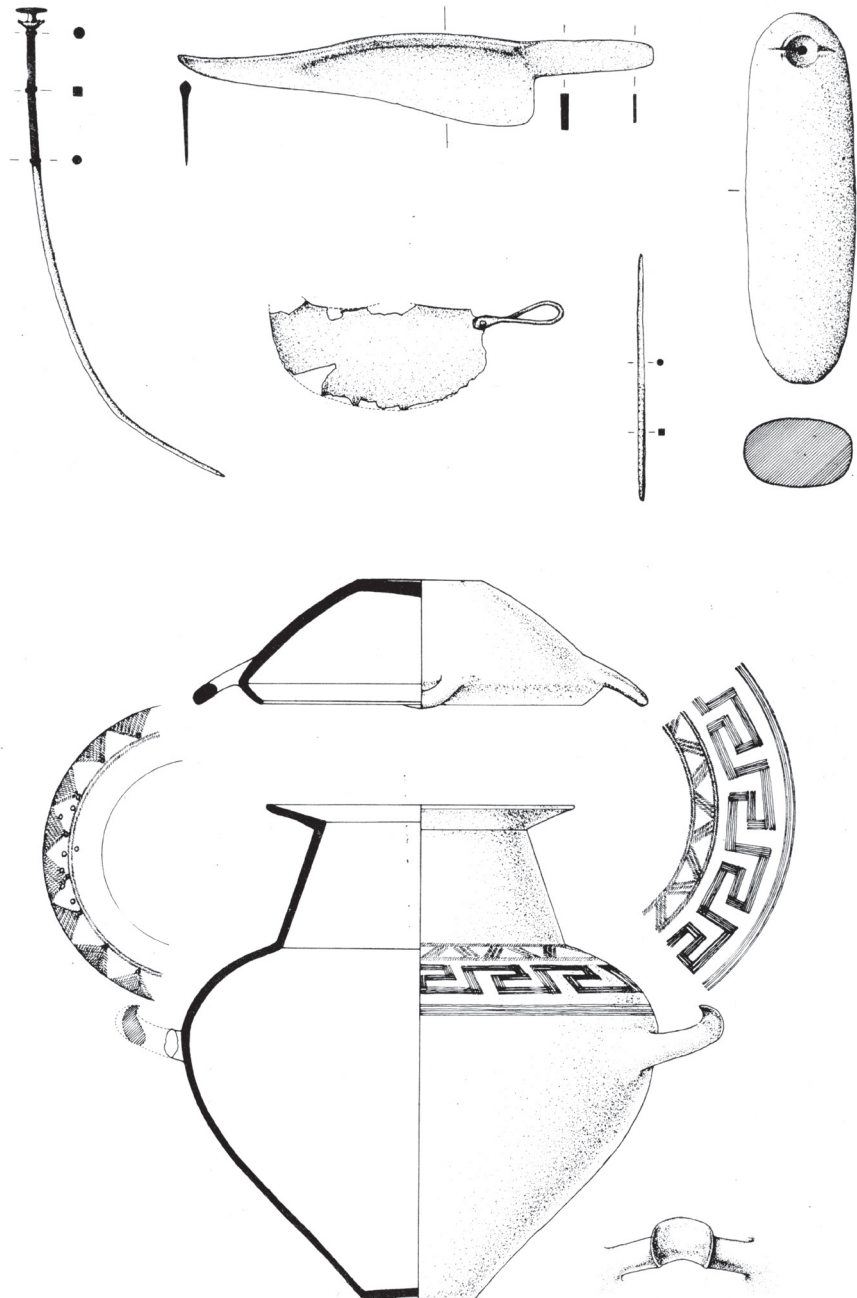
Sl. 19. Keramičke posude sa sahranjenom novorođenčadi iz: a) Nina (prema Š. BATOVIĆ, 1975; Š. BATOVIĆ 1987); b) Salapije (prema F. TINÉ BEROCCHI, 1975).

Fig. 19. Ceramic pots with buried newborns: a) Nin (after Š. BATOVIĆ, 1975; Š. BATOVIĆ 1987), b) Salapija (after F. TINÉ BEROCCHI, 1975).

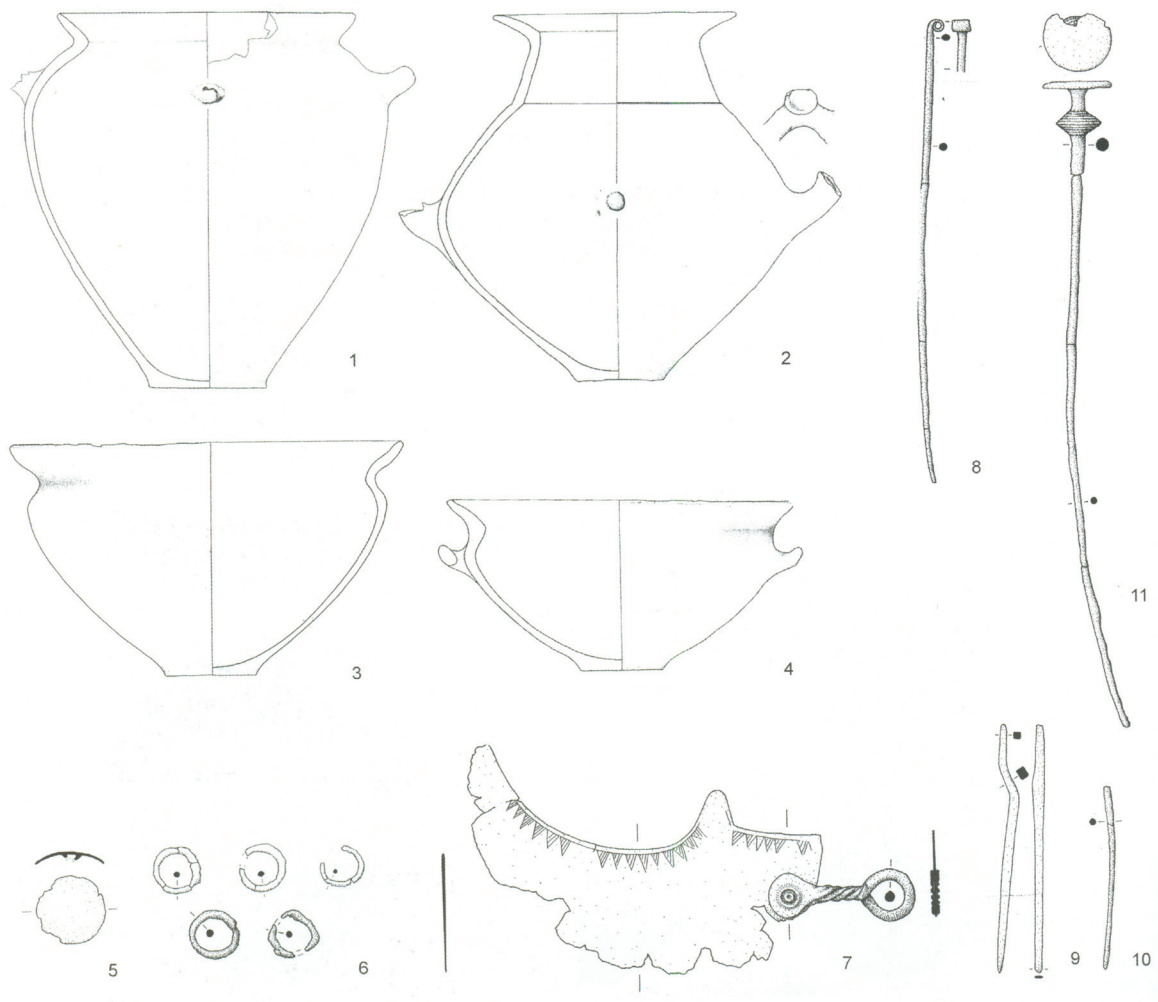
– Apeninski poluotok. Kod Liburna "podunavski" utjecaji krajem brončanog i početkom željeznog doba vidljivi su ne samo na metalnom artefaktnom repertoaru (uvezenom ili lokalno proizvedenom), već i na domaćoj naseobinskoj keramici.

Novootkriveno liburnsko spaljivanje mrtvih (Nadin, Jokina glavica – Krneza; sl. 7) za sada se ne može objašnjavati kroz dodire s konkretnim "incineratorskim" središtem na Jadranu i zaleđu; također, nije neophodno izravno izvoditi kompletnu strukturu (spaljivanje, prilozi) pojedinačnih picenskih pokopa iz konkretnih obrazaca: groba 52, Numana-Qualiotti iz histarskih, posebno pak gr. 495, Numana-Davanzali iz onih japodskih.⁶⁵ Spaljivanja

⁶⁵ Usp. N. LUCENTINI, 2007, 102.

Sl. 20. Numana, grob 52, Quagliotti (prema D. G. LOLLINI, 1976).
Fig. 20. Numana, grave 52, Quagliotti (after D. G. LOLLINI, 1976).

Sl. 21. Numana, grob 495, Davanzali (prema N. LUCENTINI, 2007).
 Fig. 21. Numana, grave 495, Davanzali (after N. LUCENTINI, 2007).

pokojnika u liburnskom i picenskom (i japodskom: sl. 22⁶⁶) kultu mrtvih, konvergentne su pojave, objašnjive u kontekstu dinamičnog završetka brončanog doba i početka nove epohe od Podunavlja, Alpa, do Apeninskog poluotoka, vjerojatno potpomognute i manjim migracijama u prvim stoljećima željeznog doba. Pitanje je odakle je sve incineracija stizala u picensku kulturu još od vremena finalnog brončanog doba (iz apeninskog *protovillanova* sjevera ili iz srednje Italije); picenska veza s *villanova* krugom srednje Italije,⁶⁷ možda i određeno naslijeđe *protovillanova* svijeta (Pianello di Genga⁶⁸), bez sumnje oslikavaju "pozadinu" spaljivanja kod Picena. Incineracija pak u liburnskoj kulturi bila je "inspirirana" zaleđem, za sada iz nepoznatog incineratorskog središta. Ali, u zatvorenom krugu kulturno-etničkih dodira tijekom 10./9.-8. st. pr. Kr. od Podunavlja,

⁶⁶ D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 257.

⁶⁸ V. BIANCO PERONI, R. PERONI, 2000, 47-51.

⁶⁷ D. G. LOLLINI, 1976, 159; G. BALDELLI, 2000, 55-56;
 L. DRAGO TROCOLLI, 2003, 77-80.

Sl. 22. Gospić – Lipe, žarni grob, 8. st. pr. Kr. (prema D. BALEN-LETUNIĆ, 2004).

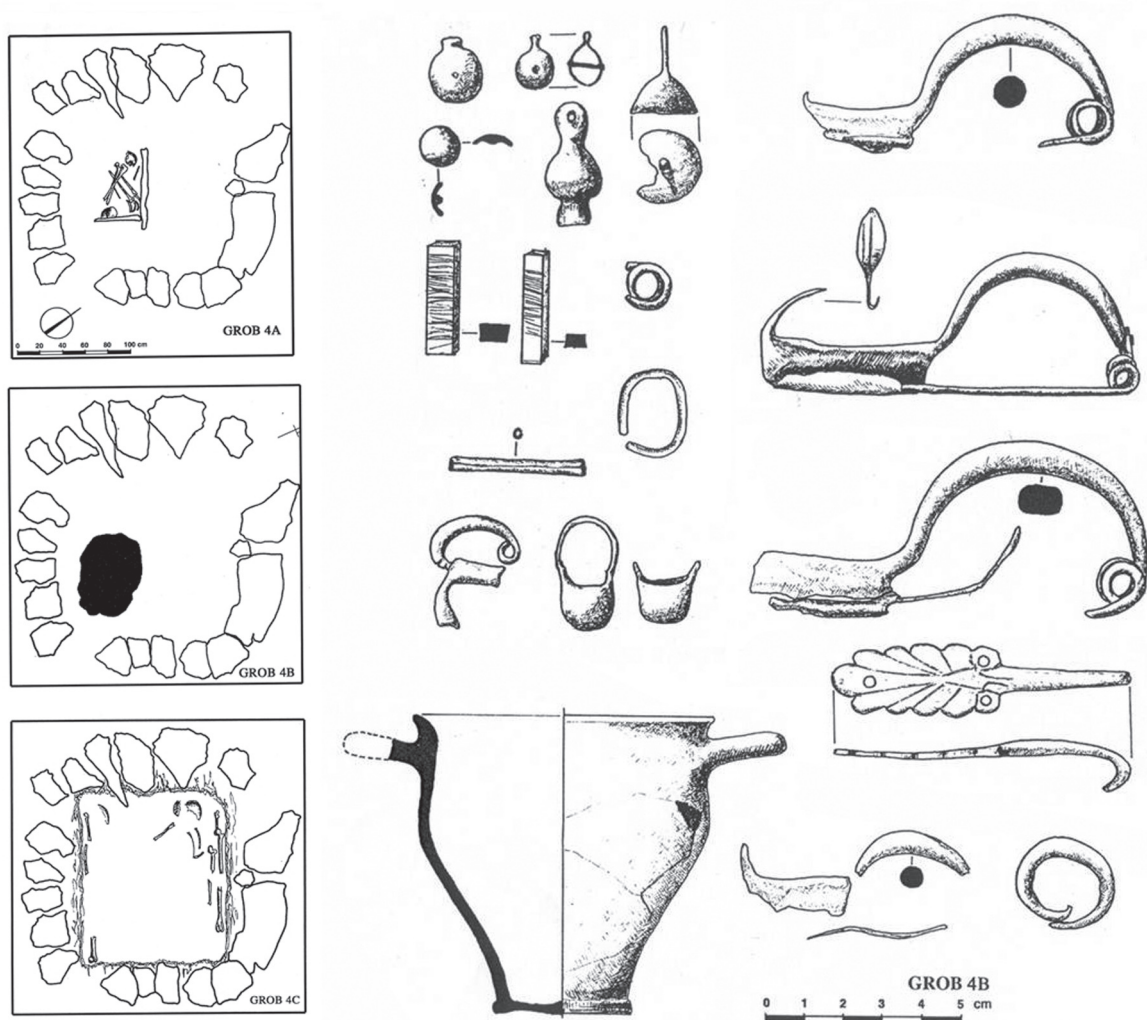
Fig. 22. Gospić – Lipe, urn, 8th century B.C. (after D. BALEN-LETUNIĆ, 2004).

jugoistočnoalpskog prostora do Apeninskog poluotoka, na Jadranu u prvim stoljećima željeznog doba upravo kulturna interakcija Liburna, Histra (sa širim zaleđem) i Picena za sada je dobar, početan kontekst za iscrpniju analizu liburnskog spaljivanja. U toj analizi poželjno je, dakako, uključiti i japodski svijet i zaleđe.

Tijekom helenizma, analogno nekim drugim sredinama (npr. Daunija), spaljivanje se pojavljuje i kod Liburna, ali rijetko: u grobnici 4A-C iz Dragišića (Sl. 23). Ovdje, kao i u humku 13 iz Nadina (Sl. 9) u, doduše, potpuno različitom kontekstu iz 4./3. st. pr. Kr., postoji kombinacija istih položaja liburnskih pokojnika (zgrčen, ispružen), odnosno, obreda pokapanja (spaljivanje, inhumacija).⁶⁹ Ova grobnica iz nekropole podno Dragišića s tri pokopa spada u skupinu grobova sa zanimljivom arhitekturom. To su četvrtasti ili ovalni prostori, svojim dnom često usječeni u živac, a na površini zemlje ograđeni ovalno postavljenim nizom kamenja.⁷⁰ Gornji pokop (4A) u grobnici 4 tipično je liburnski, sa zgrčenim pokojnikom sa škrinjom, ispod njega je spaljeni (4B) i, napokon, onaj s ispruženim pokojnikom (4C).

⁶⁹ Z. BRUSIĆ, 2000, 1-15.

⁷⁰ Z. BRUSIĆ, 2000, 24, T III-V.

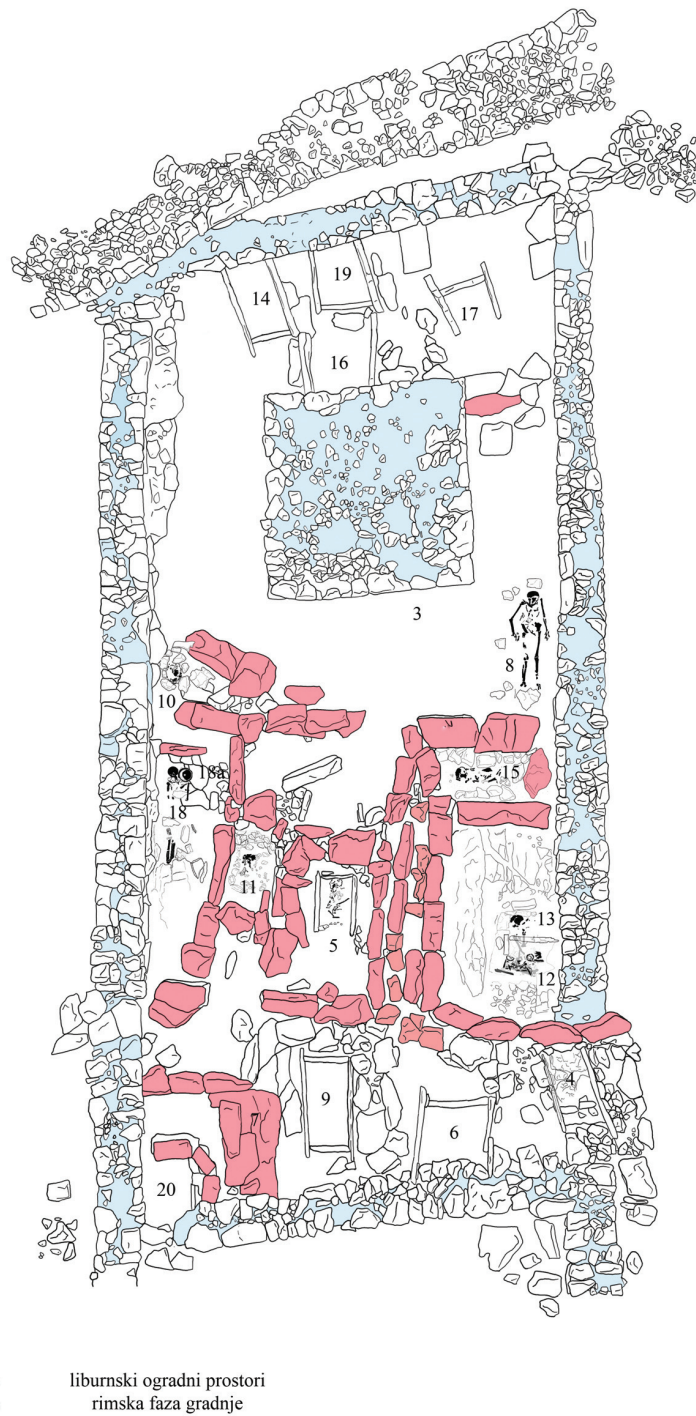

Sl. 23. Nekropola Dragišić, grobnica 4 A-C (prema Z. BRUSIĆ, 2000).
 Fig. 23. Necropolis Dragišić, grave 4 A-C (after Z. BRUSIĆ, 2000).

S romanizacijom, obred spaljivanja intenzivno prodire u liburnsku kulturu. Proces bitnih promjena koje ona doživljava oko početka nove ere još je nedovoljno poznat. U novije doba, nešto od tih liburnsko-rimskih dodira u kultu mrtvih, u prostoru nekropole, najbolje je zabilježeno u samom Zadru (*Iader*) na velikom groblju na Relji,⁷¹ te na liburnsko-rimskom groblju na ravnome u Nadinu (*Nedinum*),⁷² koji je (Sl. 8a) odavno uočen kao nalazište posebno pogodno za proučavanje liburnsko-rimske akulturacije. Nadinska liburnsko-rimska nekropola smještena je s obje strane stare prometnice, podno Gradine (*Nedinum*), točnije, između Gradine i Križove glavice, gradinskog

⁷¹ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 1-424; I. FADIĆ, 2006, 350.

⁷² S. KUKOČ, 2005, 307-309; S. KUKOČ, Š. BATOVIĆ, 2006, 65-72; S. KUKOČ, 2009, 11-79; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2010, 34-42.

Sl. 24. Nadin, cela I u liburnsko-rimskoj nekropoli: prostorni odnos liburnskih inhumiranih i rimskih spaljenih pokopa (prema S. KUKOČ, 2009).

Fig. 24. Nadin, cella I in the Liburnian-Roman necropolis: spatial relation of Liburnian inhumations and Roman cremation burials (after S. KUKOČ, 2009).

Sl. 25. a-b) Nadin, cela I: grobovi 18 i 18a (foto: M. Čelhar).
Fig. 25. a-b) Nadin, cella I: graves 18 and 18a (photo: M. Čelhar).

naselja iz ranog brončanog doba. Mali istraženi dio (dim. 14x6,8 m), sklop sastavljen od grobova i arhitekture, nazvan "cela I" (Sl. 24), ogledni je uzorak tog prostranog groblja. Dokumentirane su dvije osnovne faze izradnje cele I: liburnska, iz željeznog doba, i liburnsko-rimska iz vremena romanizacije. Drugoj fazi pripadaju ogradni zidovi cele, četvrtasti postament monumentalne edikule (?), spaljeni pokopi (Sl. 24-25), te brojni pokretni spomenici.

Cela I je u rimsko doba bila sastavni dio pravilnog rastera liburnsko-rimske nekropole planiranog tipa "uz prometnice". Podignuta nad starim liburnskim grobljem, samo djelomično je "negirala" i uništila njegovu prostornu koncepciju, koja je također imala stanovite pravilnosti. Ova cela stoga je dala početne, ali konkretne podatke o prostornom i simboličnom (religijskom, društvenom) odnosu između starijeg, autohtonog liburnskog (bilo tradicionalnog, željeznodobnog ili pak djelomično heleniziranog) i rimskog funerarnog obreda s keramičkom žarom (grobovi 18, 18a: Sl. 25).

Na prostoru sjeverne Dalmacije za sada se, dakle, ističu četiri trenutka u primjeni obreda spaljivanja pokojnika tijekom 2.-1. tis. pr. Kr.; za ranog brončanog doba (cetinska kultura: Ervenik, Podvršje – Matakov brig, Nadin, Krneza – Duševića glavica?), u starije željezno doba, odnosno, na samom početku željeznog doba (10./9. st. pr. Kr. (Nadin, humak 13, Krneza – Jokina glavica), te tijekom helenizma (Dragišić) i romanizacije. U sva četiri trenutka različit je kulturni kontekst pojave incineracije i sigurno su različiti slojevi njezinog punog značenja.

Nasuprot inhumiranju umrlih kada se, iz različitih razloga, nastoji zadržati privid kontinuiteta ovozemaljskog i tjelesnog, incineracija, zahvaljujući vatri koja uništava (i pročišćava), jasno prekida veze s fizičkim, s konkretnim. Pri tome ona *a priori* ne znači postojanje koncepta o duši kao spiritualnoj kategoriji niti razrađenijeg koncepta o "posljednjim stvarima svijeta".

Pojava incineracije, odnosno, biritualnosti u sva četiri (pra)povijesna segmenta u sjevernoj Dalmaciji, ponovno ističe stari metodologijski problem o važnosti grobnog obreda, i kulta mrtvih u cijelosti, kod definiranja "arheoloških" kultura. Iako struktura grobnog obreda jest važan element religijskog identiteta, ona je ipak samo jedan u nizu čimbenika različitosti kultura u njihovim "najvišim", najbitnijim sferama. U nedostatku pogodnijih (jezik), arheologija ipak uvjetno koristi grobni obred (kult mrtvih) kao čimbenik kulturne posebnosti. (Ali, grobni obred nije pouzdan indikator etniciteta; uostalom, kultura i etnos dvije su različite kategorije i ne zna se što pod pojmom "etnosa" uopće treba tražiti i očekivati, osobito u dubljoj prapovijesti). U tom kontekstu nameće se cijeli niz pitanja; na kraju, jedno vrlo konkretno, u vezi s romanizacijom: što je sve Liburnu, tijekom rastakanja autohtone kulture, značilo prihvaćanje incineracije na religijskoj, društvenoj i svjetonazornoj razini?

LITERATURA

- BALDELLI, G., 2000. - Gabriele Baldelli, La prima età del ferro nelle Marche e in Abruzzo, L'età de ferro nelle Marche e in Abruzzo, *Piceni, Popolo d' Europa*, Roma, 55-56.
- BALEN-LETUNIĆ, D., 2004. - Dubravka Balen-Letunić, Japodi, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, Zagreb, 211-257.
- BATOVIĆ, Š., 1960. - Šime Batović, Kompleks Dobropoljci - Benkovac, humke, *Arheološki pregled*, 2, Beograd, 79-85.

- BATOVIĆ, Š., 1973. - Šime Batović, Nin e l'Italia meridionale nell'età del ferro, *Archivio storico pugliese*, XXVI, fasc. III-IV, Bari, 389-421.
- BATOVIĆ, Š., 1975. - Šime Batović, Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico, *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze, 340-347.
- BATOVIĆ, Š., 1984a. - Šime Batović, Zaštitno istraživanje grobnih humaka kod Nina, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 16/1, Zagreb, 15-17.
- BATOVIĆ, Š., 1984. - Šime Batović, Rašnovac-Nin, grobni humci brončanog doba, *Arheološki pregled*, 25, Beograd, 21-25.
- BATOVIĆ, Š., 1987. - Šime Batović, Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezna doba*, Sarajevo, 330-390.
- BATOVIĆ, Š., ČONDIĆ, N., 2005. - Šime Batović, Natalija Čondić, Istraživanje arheoloških nalazišta na trasi autoceste Biljane - Nadin - Raštevica, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVIII/3, Zagreb, 74-91.
- BATOVIĆ, Š., KUKOČ, S., 1988. - Šime Batović, Sineva Kukoč, Grobni humak iz ranog brončanog doba u Podvršju kod Ražanca, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 27(14), Zadar, 5-64.
- BIANCO PERONI, V., PERONI, R., 2000. - Vera Bianco Peroni, Renato Peroni, La necropoli di Pianello di Genga, *Piceni, Popolo d'Europa*, Roma, 47-51.
- BEINHAEUER K. W., 1985. - Karl W. Beinhauer, *Untersuchungen zu den eisenzeitlichen Bestattungsplätzen von Novilara, Archäologie - Anthropologie - Demographie, Methoden und Modelle*, Band 1, 2, Frankfurt am Main.
- BENAC, A., 1984. - Alojz Benac, Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijsko doba, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 133-152.
- BRUSIĆ, Z., 2000. - Zdenko Brusić, Nekropola gradine u Dragišiću, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 38(25), Zadar, 1-16.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 2010. - Klara Buršić-Matijašić, Religija-religijski običaji u prapovijesti Istre, *II 3 zbornik projekta Mythos-cultus-imagines deorum, Zbornik Znakovi i riječi 1* (u tisku).
- BUTTLER, W., 1932. - Werner Buttler, Ausgrabung eines prähistorischen Grabhügel bei Ervenik, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, L, Split, 354-366.
- CIVILTÀ DEL LAZIO PRIMITIVO, 1976. - *Civiltà del Lazio primitivo*, Roma.
- ČUČKOVIĆ, L., 2004. - Lazo Čučković, Kolapijani, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, Zagreb, 174-209.
- ČOVIĆ, B., 1979. - Borivoj Čović, Kneževski grobovi glasinačkog područja, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd, 143-169.
- ČOVIĆ, B., 1987. - Borivoj Čović, Grupa Donja Dolina - Sanski Most, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezna doba*, Sarajevo, 232-286.
- D'AGOSTINO, B., GASTALDI, P., 1988. - Bruno D'Agostino, Patrizia Gastaldi, *Pontecagnano, II. La necropoli del Picentino, 1. Le tombe della Prima Età del Ferro*, Napoli.
- DE JULIIS, E. M., 1988. - Ettore M. De Juliis, L'origine delle genti iapigie e la civiltà dei Dauni, *Italia Omnium Terrarum Alumna*, Milano, 593-650.
- DRAGO TROCCOLI, L., 2003. - Luciana Drago Troccoli, Rapporti tra Fermo e la comunità tirreniche nella prima età del Ferro, I Piceni, e l'Italia medio-adriatica, *Atti del XXII Convegno di Studi Etruschi ed Italici*, Pisa-Roma, 33-84.
- FADIĆ, I., 2006. - Ivo Fadić, Zadar-Relja (vrt Relja), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3, Zagreb, 350-352.

- GABROVEC, S., 1983. - Stane Gabrovec, Jugoistočnoalpska regija, Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama), *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo 52-96.
- GABROVEC, S., MIHOVILIĆ, K., 1987. - Stane Gabrovec, Kristina Mihovilić, Istarska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*, Sarajevo, 293-338.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2005. - Smiljan Gluščević, *Zadarske nekropole od 1- 4. st. stoljeća, Organizacija groblja, pogrebni obredi, podrijetlo, kultura, status i standard pokojnika*, Zadar (rukopis disertacije).
- GUSAR, K., 2009. - Karla Gusar, Ranosrednjovjekovni grobovi iz humka Jokina glavica, *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik-Zadar-Zagreb, 169-181.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2010. - Karla Gusar, Dario Vujević, Istraživanje tumula Duševića glavica u Krnezi kraj Zadra (u tisku).
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2010a. - Karla Gusar, Dario Vujević, Istraživanja tumula Matakova glavica u Podvršju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3 s, 42, Zagreb, 339-356.
- JUBANI, B., 1972. - Bep Jubani, Aperçu sur la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-ouest, (Kukës 1967-1971), *Studia Albanica*, IX (2), Tirana, 203-214.
- KUKOČ, S., 2004. - Sineva Kukoč, Nadin - humak 13, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1, Zagreb, 192-194.
- KUKOČ, S., 2005., - Sineva Kukoč, Nadin, nekropola na SZ padini Gradine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 307-309.
- KUKOČ, S., 2009. - Sineva Kukoč, Nadin, liburnski kult mrtvih, Istraživanja 2004., 2005., 2009., *Asseria*, 7, Zadar, 11-79.
- KUKOČ, S., BATOVIĆ, Š., 2005. - Sineva Kukoč, Šime Batović, Istraživanje grobnog humka iz željeznog doba u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII/1, Zagreb, 58-63.
- KUKOČ, S., BATOVIĆ, Š., 2006. - Sineva Kukoč, Šime Batović, Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVIII/2, Zagreb, 65-72.
- KUKOČ, S., ČELHAR, M., 2009. - Sineva Kukoč, Martina Čelhar, Željezni predmeti u liburnskoj kulturi, *Histria Antiqua*, 17, Pula, 89-102.
- KUKOČ, S., ČELHAR, M., 2010. - Sineva Kukoč, Martina Čelhar, Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu 2009. godine, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLIII/1, Zagreb, 34-42.
- LOLLINI D.G., 1976. - Delia G. Lollini, La civiltà picena, *Popoli e Civiltà dell' Italia antica*, v. V, Roma, 107-195.
- LUCENTINI, N., 2000. - Nora Lucentini, I traffici interadriatici, *Piceni, Popolo'd Europa*, Roma, 58-61.
- LUCENTINI, N., 2007. - Nora Lucentini, Riflessi della circolazione adriatica nelle Marche centromeridionali, *Piceni ed Europa*, Atti del Convegno, Archeologia di frontiera 6, Udine, 95-108.
- MACHNIK, J., 1991. - Jan Machnik, *The earliest Bronze Age in the Carpathian basin*, Bradford.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 2003. - Nives Majnarić-Pandžić, The Burial Rites of the Bronze Age and the Iron Age in Croatia, *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, Čačak, 41-60.
- MARIĆ, Z., 1968. - Zdravko Marić, Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s., XXIII, Sarajevo, 5-79.
- MARIJAN, B., 2002. - Boško Marijan, Željezno doba na južnojadranskom području, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 93, Split, 7-221.
- MARIJANOVIĆ, B., 2010. - Brunislav Marijanović, Krneza-Jokina glavica (pripremljeno za tisak).
- MAROVIĆ, I., 1991. - Ivan Marović, Istraživanje kamenih gomila cetinske kulture, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 84, Split, 15-206.

- MAROVIĆ, I., ČOVIĆ, B., 1983. - Ivan Marović, Borivoj Čović, Cetinska kultura, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 191-231.
- MIRDITA, Z., 1979. - Zef Mirdita, Korčanska kotlina u kontekstu ilirske kulture, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd, 123-141.
- MÜLLER-KARPE, H., 1959. - Hermann Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, *Römisch-Germanische Forschungen*, 22, Berlin.
- ŠIMEK, M., 2004. - Marina Šimek, Grupa Martijanec-Kaptol, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, Zagreb, 80-129.
- ŠKOBERNE, Ž., 1999. - Želimir Škoberne, *Budinjak, Kneževski tumul*, Zagreb.
- ŠKOBERNE, Ž., 2004. - Želimir Škoberne, Grupa Budinjak, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, Zagreb, 132-171.
- TERŽAN, B., 1990. - Biba Teržan, *Starejša železna doba na slovenskem štajerskem*, Katalozi in Monografije, 25, Ljubljana.
- TINÈ BERTOCCHI, F., 1975. - Fernanda Tinè Bertocchi, Formazione della civiltà daunia dal X al VI secolo A.C., *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze, 271-285.
- VINSKI-GASPARINI, K., 1983. - Ksenija Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 547-646.

CREMATION OF THE DEAD IN PREHISTORY OF NORTHERN DALMATIA

SUMMARY

In the northern Dalmatia region where there were only two cultural systems throughout the Bronze and Iron Ages, four moments are crucial in the use of cremation ritual during the 2nd/1st centuries BC: in the Early Bronze Age (Cetina culture: Ervenik, Podvršje – Matakov brig, Nadin, Krneza – Duševića glavica), in the Early Iron Age (Nadin, mound 13, Krneza – Jokina glavica), in Hellenism (Dragišić, gr. 4 A-C), and finally, for the first time very intensively during the Romanization of Liburnians. Newly discovered cremations in ceramic urns (gr. 3, 13) in burial mound 13 (9th – 6th cent. BC) from Nadin near Benkovac are the first example (after Dragišić) of Liburnian cremation; more precisely, burial mound 13 with 19 graves represents a form of biritualism in the Liburnians. It is also an example of the greatest number of Liburnian burials under a mound, with crouched, extended and cremated skeletons and many ritual remains (traces of fire on the ground and on animal bones: funerary feast?; numerous remains of ceramic vessels (libation?).

Although typical Liburnian burial "inherits" many formal and symbolic elements (stone cist, enclosing wall, libation, etc.) from the (Early) Bronze Age (and probably Eneolithic as well), cremation in the Liburnian burial mound 13 from Nadin cannot be explained in terms of continuity from the Early Bronze Age; links are missing, particularly those from the Middle Bronze Age in the study of the cultural dynamics of the 2nd millennium BC in the northern Dalmatia region.

Squat form of the Nadin urns with a distinct neck has analogies in the Liburnian (Nin) and Daunian funerary pots for burying newborns (*ad encytrismos*), and also in the typology of pottery (undecorated or decorated) in a wider region (Ruše, V.Gorica, Dalj/Vukovar, Terni II, Este, Bologna I-II, Roma II, Cumae I, Pontecagnano IA, Histrians, etc.), i.e. in the forms widespread from the Danubian region, Alps, and Balkans to the Apennine Peninsula between the Late Bronze and Early Iron Ages (10th/9th – 8th cent. BC). Although appearance of cremation in the Picenian culture has not been completely clear, (Fermo necropolis, burials from Ancona, Numana, Novilara: graves Servici, 29, 39 from Piceno II-III, from the 8th/7th cent. BC), Liburnian culture is most similar to the Picenian culture in the Adriatic world by the intensity and period of cremation, and form of urns. Specifically, decorated urn in a male grave 52 from Numana from the 9th century BC is analogous to the Nadin urns. This grave from Numana is usually mentioned as

an example of trans-Adriatic, Picenian-Liburnian (Balkan) i.e. Picenian-Histrian relations. Liburnian urns are similar to the urn from the grave in Numana, 495, Davanzali, from the late 9th century by their profile.

"Genesis" of both Liburnian and Picenian cremation is unknown. They are two convergent phenomena, reflecting the "unity" of the late *Urnenfelder* world of the 10th/9th centuries BC and resulting from cultural-ethnic contacts in a "closed circle" from the Danubian region – southeastern Alpine region – Apennine Peninsula, supported by smaller migrations in the first centuries of the Iron Age, from the trans-Adriatic direction in Picenum (with definite *Villanova* influence), and in Liburnia probably from the hinterland. In this Adriatic circle in the first centuries of the Iron Age multiple cultural contacts between Liburnians, Istrians and Picenians are for now a good (initial) context for a more detailed interpretation of Liburnian cremation. Despite the aforementioned, it is not necessary to relate directly the structure (ritual, goods) of gr. 52, Numana – Qualiotti to Istrian patterns nor the grave 495, Numana-Davanzali to the Iapodian ones.

Cremated Liburnian burial from the Early Iron Age represents a certain continuity and a "reflection" of the late *Urnenfelder* circle, which was manifested in different ways in the beginnings of the Liburnian, Picenian, and Istrian cultures and elsewhere.

The latest excavations on a planned Liburnian-Roman necropolis in Nadin (*Nedinum*) provided us with new information about the spatial, chronological and symbolical relation (religious, social) between the autochthonous Liburnian and Roman component in the period of Romanization of northern Dalmatia.

KEY WORDS: *cremation, burial mound, Bronze Age, Cetina culture, Iron Age, grave urns, Liburnian mounds, Liburnian flat necropoles, Hellenism, Romanization*

Prijevod / Translation: Marija Korona